

## IZVIĐAČKI ZADATAK NA BIOKOVU I MOSORU

*Ma i-in Stipčević*

U srpnju 1944. godine na Visu, zamjenik komesara 2. bataljona, Duje Dražin, saopćio mi je da se upućujem na obavještajno-izviđački kurs, koji će biti organiziran kroz kratko vrijeme na Visu. Kurs je počeo radom, ali nakon 10—15 dana bio je prekinut (nastavljen i završen u oslobođenom Šibeniku) i ja sam bio upućen na svoj prvi izviđačko-obavještajni zadatak.

Naša grupa od 3—4 druga, na čelu s tadašnjim obavještajnim oficirom 2. bataljona, drugom Vitomirom Rebecom, dobila je zadatak da se prebaci u neprijateljsku pozadinu na Biokovo, u cilju prikupljanja podataka o neprijateljskim jedinicama u Makarskom primorju i zabiokovskom kraju, posebno na pravcu Dubci—Zadvarje—Šestanovac—Lovreč.

Posije ubrzanih priprema, jedne večeri u prvoj polovini kolovoza ukrkali smo se u Visu na jedan manji naoružani brod naše mornarice. Krenuli smo u noć. Put po dosta valovitom moru do Hvara činio mi se mnogo dužim nego normalno. Znali smo da su neki naši brodovi nailazili na naoružane neprijateljske brodove, da je dolazilo do ozbiljnih borbi, znali smo i za potapanje našeg broda koji je prevozio ranjenike, poslije borbi na Šolti. Culi smo priče i o tome kako saveznički patrolni brodovi znaju otvarati vatru na sve što se kreće po moru u toku noći. Svi smo bili svjesni da smo izloženi raznim opasnostima i neizvjesnostima dok smo na moru. Ipak, uz razgovor i smijeh, zaboravili smo na sve opasnosti i' sve smo bili veseliji što smo se približavali Paklenim otocima pred Hvarom. U toku noći uplovili smo u hvarsku luku. Mislim da je u

to vrijeme čitav otok Hvar, osim mjesta Sućuraj, bio slobodan, zbog čega smio se na Hvaru osjećati isto kao i na Visu.

Pronašli smo neki vojni kamion koji je išao prema Jelsi. Odatle smo nastavili pješke u pravcu sela Bogomolje. Poslije dva-tri dana boravka na Hvaru, navečer smo se našli u jednoj uvalici, gdje su nas čekala dva terenska radnika. Kraće upoznavanje s našim vodičima, ostavilo je dojam da su ti naši novi drugovi hrabra ljudi, kojima to nije prvi put da prevoze ljude i materijal s Hvara na Biokovsko primorje. Nakon nekohko sati vožnje u malom čamcu, po dosta mirnom moru i prilično tamnoj noći, pomažući u veslanju, stigli smo blizu Podgore. Naši drugovi-vodiči davali su svjetlosne signale i svi smo budno promatrah odakle ćemo dobiti signal s kopna. Uspostavivši vezu brzim zaveslajima krenuli smo prema signalima. Tu su nas čekah naši novi vodiči, koji su nas uz mjere opreza prebacili preko cestovne prometnice, na kojoj su često bile njemačke patrole. Do izlaska sunca našli smo se na višim padinama Biokova, od kojih smo se rastali prije nešto manje od jedne godine.

Uspostavili smo vezu s terenskim radnicima, rasporedili smo se na pogodna mjesta, s kojih smo mogli osmatrati raspored neprijateljske obrane Makarske, kretanje cestovnog i morskog prometa. Posebno nas je interesiralo što dolazi preko mora u luku, odakle i kuda polaze brodovi. Izvršavajući zadatak, vezan uz Makarsko primorje, popeli smo se na više obronke Biokova, odakle smo uz pomoć dvogleda dopunili dosta jasnu sliku o obrani Makarske. S podacima koje smo dobili od naših iz Makarske imah smo jasnu sliku o neprijateljskim snagama.

Poshje nekohko dana prebacili smo se na zapadne obronke Biokova da bi prikupili podatke o rasporedu neprijateljskih jedinica na pravcu Dupci—Sestanovac. Posebno nas je interesirao raspored artiljerijskih jedinica na tom pravcu. U tom kraju smo se zadržali 2—3 dana. Zahvaljujući pomoći terenskih radnika, pomoći naših vodiča, mjesnih SKOJ-evaca, prikupili smo dosta precizne podatke o rasporedu neprijateljskih jedinica, posebno artiljerije.

Pošto smo smatrah da smo i tu svoj zadatak uglavnom ispunili, krenuh smo na dosta težak put uspostavljanja veze sa Biokovskim odredom koji se nalazio u šumovitim predjehma sjeveroistočnog

dijela Biokova. Put je bio težak i naporan, po jakioj vrućini, koji ne bi mogli savladati bez terenskih vodiča.

Jednog dana oko podne, pošto smo prošli prometnicu Podgora—Sošići—Kozica, odmarali smo se na jednom uzvišenju, u maloj hladovini i posmatrali okolinu. Čekali smo da prođe podnevna žega, pa da nastavimo put. Promatrajući u nedogled obližnji kamenjar opazili smo u daljini nekog čovjeka. Ustanovili smo kroz dvogled da je naoružan, da mu nije poznat put, već da luta. Približili smo mu se, da nas nije primijetio i ustanovili da ima američku uniformu sa zastavom na rukavu, te da je naoružan američkim automatom. Kad smo mu prišli bio je sretan što je naišao na partizane. Amerikanac je govorio dosta dobro našim jezikom — vojvođanskim narječjem. Ispričao nam je da mu je otac rodom iz Vojvodine, koji je davno otišao u Ameriku, a on da je kao američki vojnik došao na Vis. U daljnjem razgovoru ispričao nam je kako je njihova grupa izviđača došla do obale borbenim čamcem, ali pri iskrcavanju je na njih otvorena vatra. Brod se povukao i grupa se raspršila. Vjeruje da su mu drugovi poginuli pri iskrcavanju. Nas je molio da ga povežemo s nekom komandom koja bi mu omogućila povratak na Vis.

Poslije odmora krenuli smo prema odredu. Krećući se kroz planinu zapazili smo neku malu kolibu. Kod kolibe smo našli jednu staricu. Izrazite bore na njenu licu pokazivale su duboku starost i težak život u planini, sa dvije—tri koze i ovce. Na našu molbu dala nam je malo vode, koja je bila topla i mutna, po čemu se moglo zaključiti da je iscrpla malu čatrnju. Mi smo joj objašnjavali da smo partizani, ali njena je pažnja bila usmjerena na ovog Amerikanca, koji je imao ljepšu uniformu. Kada smo joj rekli da je on došao iz Amerike da bi se borio protiv fašizma, ona ga je bolje pogledala, te ga zagrlila i zapitala: »Da li si vidio moga sina u Jamerlci? On je tamo otišao prije 40 godina!« Gledajući taj prizor nama su istodobno dolazile i suze i smijeh, jer je starica s tugom i znatiželjom pitala za svoga sina, kojeg davno nije vidjela i za njega ništa čula. Amerikanac joj je objasnio da je Amerika velika zemlja i da nije vidio njenog sina, niti da ga poznaje.

Vrijeme je odmicalo i mi smo se morali oprostiti: od naše dobre starice.

Nakon dugog hodanja, naišli smo na patrole koje su nas povele do Štaba odreda. Drug Vito je uspostavio radio-vezu s komandom i upoznao ih sa slučajem Amerikanca, oni su mu obećali povratak (odred je imao direktnu radio-vezu sa Visom).

Tu smo se odmorili, nahranili fi uživali u hladnoj vodi, otopljenoj od izvađenog snijega iz dubokih vrtača. U odredu smo dobili još neke podatke, koji su nas interesirali o neprijatelju u Zabiokovlju, sve do Imotskog.

Poshje nekohko dana krenuh smo prema obali. Saznah smo kada dolazi veza sa Hvara i s našim starim vodičima prebacili smo se na otok Hvar, a potom brodom na Vis.

Tako je završio moj prvi izviđačko-obavještajni zadatak.

Jedne večeri, oko 20. rujna, krenuli smo iz Pučišća u čamcu sa dva vesla, dva terenca, Vito Rebec, jedan radio-telegrafista po imenu Košta (Crnogorac) i ja. Noć je bila divna, vedra, more malo valovito, obasjano mjesecinom. Sve je bilo kao stvoreno da bi se bez većih teškoća prebacila preko Bračkog kanala na kopno, na obalu kod Rogoznice. Dosta brzo smo se udaljavali od bračke obale. Kada smo otprilike prešli pola Bračkog knala, opazili smo iz pravca Splita na mjesecini jednu crnu točku, koja je izazvala našu pažnju. Prestali smo veslati i prisluškivanjem otkrili zvuk motora. Došli smo do zaključka da bi to mogao biti neki naoružani neprijateljski brod, koji patrohra Bračkim kanalom. Brod se polako kretao prema nama, njegova silueta sve se bolje uočavala. Ubrzah smo veslanje prema obali, po dva veslača na svako veslo. Vrijeme nam je vrlo sporo prolazilo, činilo nam se da vrlo sporo napredujemo. Kada se brod približio otprilike na oko jedan kilometar, izgledalo nam je da se zaustavio i da sigurno vrši osluškivanje » posmatranje. Tada smo i mi prestali veslati, jer smo smatrah da ćemo se tako bolje prikriti. Odлучili smo, ako nas otkrije i na nas otvori vatru, da na prvi rafal pobacamo opremu u more, a mi da razdvojeni zaplivamo prema rogozničkoj obali.

Brod je nastavio lagano ploviti. Kad je netko rekao da je to možda naš ili engleski brod, nije nam mnogo olaknulo, jer dok dokažeš tko si, ode glava. Sad smo užurbano zaveslali prema obali. Činilo nam se da je sumnjivi brod ponovno promijenio pravac i da plovi u pravcu Makarske, ali da je sada udaljeniji od nas. Kada

smo se približili obali na dvadesetak minuta veslanja, na naše iznenađenje otkrili smo jednu braceru u vožnji pored obale iz pravca Splita prema Makarskoj. Pokušali smo se ponovno pritajiti. Čekajući u neizvjesnosti, ustanovili smo da taj brod, plovi u svom pravcu i da nam ne predstavlja opasnost. S olakšanjem smo prišli obali, dobno smo otvorili oči da bi što prije uočili odgovor na naš svjetlosni signal. Tu su nas sačekala dva terenca i s njima smo se ubrzano udaljili od obale. Uz oprez smo prešli cestu i do zore smo se prebacili preko Rogoznice. Toga dana povezali smo se s terenskim radnicima i članovima Kotarskog komiteta Omiša i od njih dobili podatke da je u toku noći, iz pravca Splita za Makarsku, prošao brod natovaren municijom i da ga je pratio jedan naoružan brod. Promislili smo da smo dobro prošli. Odmah smo poslali svoj prvi radio-izvještaj, sretni što smo uspješno počeli svoj zadatak.

U izviđačko-obavještajnom poslu prelazili smo Cetinu više puta, krstarili po zamosorskim selima, osmotrili sve pravce prema Splitu, uspostavili mnoge korisne veze, kako s našim ljudima, tako i s nekim sklonim na suradnju domobranskim oficirima, na službi u Omišu. Posjetili smo i župnika u popaljenim Gatima, po imenu Don Marina, Kaštelanina, koji nas je pitao da li zbilja donosiimo skorbu slobodu i mir. Ispričali smo mu o uspjesima naših jedinica na Braču i uvjerali ga da su u pitanju samo dani kada će doći prava sloboda. On nam je iskreno povjerovao i rekao da neka Bog blagoslovi te naše narodne junake.

O prikupljenim podacima i razmještaju neprijateljskih jedinica, naročito artiljerije, redovito smo izvještavali naše na Braču. Više puta je naša artiljerija tukla po ciljevima o kojima smo mi izvještavali, što je još više podiglo naš ugled.

Ni neprijatelj nije stajao skrštenih ruku; osjetilo se da je pojačao patroliranje i tamo gdje se prije nije pojavljivao. Došli smo do podataka da su otkrili jednu našu radio-stanicu i da je sada traže. Mi smo je jedno vrijeme pritajili, krili se po pećinama i kada smo saznali da neprijateljska potraga jenjava, nastavili smo s radom. Ovaj naš zadatak bio je vrlo težak i naporan, jer je trajao gotovo mjesec dana. Ali onog dana, kada smo saznali da su se naše jedinice s uspjehom iskrcale u Dugom Ratu, pucali smo od veselja — znali smo da je naš trud bio koristan. Spustili smo se u Omiš, u kojem

je još bilo neprijateljskih vojnika, još smo pomogh koliko smo mogli u sređivanju situacije. Naši drugovi s kojima smo se upoznali po Riogoznici i Mosoru, izvanredno su nas primili, častili čime su najbolje mogli. Smjestili su nas u uredne i čiste sobe, unatoč tome što su znah da smo puni ušiju.

To su bih nezaboravni dani, ali nas su čekah novi zadaci. Prebacili smo se na Brač. Upostavili smo vezu sa dijelovima Štaba divizije koji su bili na Braču. Saznah smo za uspjehe koje je u to vrijeme postigla naša brigada u razbijanju neprijateljskih jedinica, koje su se povlačile iz Dubrovnika.

Dobili smo novi zadatak, da preko oslobođenog Splita i Kaštela pođemo u Trogir i tako sačekamo našu brigadu.

Prvim brodom koji je kretao prebacili smo se u Split. Imali smo čast da na pristaništu u Splitu sačekamo s oduševljenim narodom prvi parobrod koji je stigao s Visa i dovezao u oslobođeni Spht druga Vicka Krstulovića i druge naše visoke rukovodioce i revolucionare.

U Trogir smo stigli baš kad je narod priskočio da gasi požar na zgradama, koje je neprijatelj zapalio pri svom bijegu. Ovdje smo sačekah našu Prvu dalmatinsku.

## BORBA NA SUMARTINU

*Ante Belas*

Još smo bili pod svježim dojmom proslave dvogodišnjice formiranja brigade na viškoj obali. Nosio sam zastavu IV bataljona, a na čelu je bataljona bio komandant Mirko Serbo. Željno smo očekivali dolazak druga Tita. Muzika svira paradni marš. Poslije obilaska postrojenih jedinica drug Tito je održao govor o borbenom putu naše proslavljene brigade, a zatim odlikovao našu brigadu Ordenom narodnog oslobođenja, odajući joj veliko priznanje za postignute uspjehe u borbi. Izrekao je tada značajno načelo naše politike: »Tuđe nećemo, svoje ne damo!«

Bio je divan prizor vidjeti borce, golobrade, vesele i hrabre, pred kojima blista čelik puškomitraljeza, bacača, bazuka i ručnih bombi. Vesele se, jer stoje pred ofenzivom za oslobođenje zemlje. Dali su još jednom zavjet svom voljenom Titu, da će se boriti do posljednje snage, pa makar pri tome morah položiti svoj život.

Odmah zatim naš je bataljon prebačen na Brač. Iskrkali smo se 13. rujna 1944. godine. Taj dan nismo vodili borbu, već smo zauzeli polazni položaj i gdje smo vršili pripreme za napad.

Sutradan smo otpočeli napad. S nedovoljnim snagama i bez dovoljne artiljerijske podrške željeli smo što prije likvidirati uporište, jer smo smatrah da će neprijatelj napustiti položaje, bez uporne obrane, pošto je čitav otok bio oslobođen, osim Sumartina. Te su pripreme trajale 2 sata, od 17 do 19 sati. Čim je artiljerijska priprema počela, napustili smo polazne položaje i približili se Švabama na jurtišno odstojanje.

Neprijatelj nije otvarao vatru na nas, već nas je pustio do samih žičanih i minskih prepreka. Izgledalo nam je da stvarno neprijatelja nema. Kretali smo se slobodnije. Tek kad smo došli do same žice na nas je otvorena paklena vatra iz svih oružja s uzvišenja sv. Nikole i artiljerijom s kopna. Tada smo i mi otvorili vatru na neprijatelja i počeli bacati bombe. Ali, uslijed nedovoljne podrške naših četa i nedovoljno otkrivenih neprijateljskih vatrenih točaka, kao i žilavosti neprijatelja, nismo ništa postigli. Borba je trajala čitavu noć, ali bez uspjeha. Imali smo prilično žrtava. U toku jutra smo se izvlačili poslije dva bezuspješna juriša. Smijenio nas je 1. bataljon.

U ovoj borbi: junaštvom su se istakli mnogi borci, bombaši i mitraljesci, a naročito: Damjan Bonacin, Delale, Roko Miše, Srećko Siškov, Lisičić, Josip-Bepo Mornar, Šećer, Pažanin, Jakus itd.

Dana 16. rujna 1944. g. držali smo položaj na sjeveroistočnoj strani otoka. Komandant Mirko Serbo donio je sanduk bombi i dva puškomitraljeza okupavši oko njih nišandžije, bombaše i komandire. Nad tim oružjem dali smo obavezu da ćemo osvjetlati orden kojim je prije četiri dana drug Tito odlikovao našu brigadu. Svaka je četa dobila eksploziv za rušenje žičanih prepreka. Ja sam tada bio komandir voda u 1. četi.

Slijedećeg dana krećemo u napad sa sjeverne strane otoka. Borci su poletni za borbu; s težnjom da osvete svoje drugove. Napad je počeo u zoni. Naglim naletom uspjeli smo se probiti u neprijateljski položaj. Ali jakim pušcanom, artiljerijskom i automatskom vatrom, poslije 30 minuta bili smo odbačeni uz velike žrtve.

Iz naše čete izbačeno je mnogo boraca iz stroja, tako da sam na dijelu položaja koji je držao moj vod ostao sam s kurirom i bolničarkom Marom. Naša artiljerija nije gađala precizno. Uzeo sam signalni pištolj i pokazao našim artiljeroima pravac gađanja. Kada su Nijemci vidjeli od kuda je ispaljena raketa, otvorili su žestoku vatru u mom pravcu. Pola sata nisam mogao podignuti glavu od gustog pljuska metaka i minobacačkih eksplozija. Tako mi je i Mare iz Vinišća bila teško ranjena. Bez predomišljanja uzeo sam Maru na leđa i odnio je s vatrenog položaja bolničarki Milki Mikulandra.

Nijemci su vjerojatno smatrali da će tako osujetiti naš novi napad iz pravca izbačene rakete, koga u stvari nije ni bilo. Zato



su na mene otvorili paklenu vatru, izlazeći čak iz bunkera i očekujući naš juriš. Nisam imao vremena osmatrati, niti gađati, već sam uzeo Maru na leđa. Zatim sam se javio komandantu Serbi i izvijestio ga o stanju naše čete. Rekao sam mu da sam napustio položaj, jer sam morao izvući ranjenu bolničarku. Od moje čete ranjeno je i izginulo mnogo boraca.

Bilo je oko 14 sati 17. rujna, kada mi je komandant kazao da je na položaj poslao jedan vod pod komandom Mije Vukmana. Poslije odmora Mirko Serbo je odredio 22 borca i naredio da svatko drži svoj položaj, te da uzme automatsko oružje kako bismo imali jaču vatrenu moć. Zatim je izvršio raspored ljudstva na dužnosti u logoru. U prvoj smjeni bio sam ja na straži. Oko 24 sata čuo sam veliki bat koraka. U prvi mah sam pomislio da nam stiže pojačanje. Probudio sam Mirka Serbu, rekao da se čuje veliki bat nogu s mora prema brdu. Naredio mi je da probudim Srećka Siškova i Maitu Sardelća, da oni to izvide. Oni su pošli oko stotinu metara u pravou kolone koja se približavala. Glasom su zaustavljah dolazeće, budući da nisu dobili odgovor, otvorili su vatru iz mitraljeza. Ni tada nije bilo odgovora.

Probudio sam logor i išli smo za kolonom. Kad sam došao na pogodno odstojanje vidio sam da to nisu naši, već da Nijemci napuštaju položaj. Napali smo ih, i ja sam zarobio jednog fašistu koji je nosio radio-stanicu na leđima i pušku u ruci s ubačenim metkom u cijevi. Oduzeo sam mu oružje i izvadio zatvarač iz puške. Ja sam produžio s Jerkom Skarićem. Tu se nalazio i jedan Poljak koji je znao njemački pa je pozivao Švabe da se predaju. Ali oni nisu to prihvatili. Uskoro smo opazili da idu na juriš otvarajući vatru iz svih oružja. Nismo mogli ni glave promiliti od te vatre, koja je trajala desetak minuta, a poshje je bila sve slabija i slabija. Prebaaım se na jednu kosu da imam bolji vidik. Tu je ranjen Ante Kesić, komesar 1. čete. Ugledao sam Siškova i Sardelića. Oba su bila ranjena. Puškomitraljez im ije bio na zidiću. Bio sam ljut što su ga tamo ostavili. Vidim Nijemce na kosi, kako se približavaju. Prihvatim mitraljez i opahm rafal na njih. Kao odgovor na m j rafal pojaviše se nekohko bijelih maramica. Ja povučem još jednom obarač, a ono se zabijeli stotinjak marama, koje su lepršale u znak predaje.

Sada je momenat, mislio sam, da još nastavim borbu, ali tada izađe jedan Nijemac i reče da neće više nitko pucati. Ostao sam tu uz pomoć sanitetskog osoblja zarobim grupu od 70—80 Nijemaca, od kojih su neki bili bez oružja. Poslije se pojavio njemački komandant sa svim mogućim odlikovanjima na prsima. Pozdravio je vojnički, ja odvratio pozdrav. Predao je pištolj. Oficirsku torbicu nije htio predati, jer da su mu tu dokumenti. Pojavio se tu još jedan naš borac pa je onda ovaj Nijemac predao i torbu. Dok sam ja s njime raspravljao, jedan Švabo je pobjegao prema moru. A ja potrčah za njim, pozivajući ga da se preda. On se onda bacio u more, ali ja sam ga izvukao iz mora. Kad sam ih doveo u naš logor svi su nas zarobljenici pozdravljali, čini mi se više od straha, nego iz discipline.

Na saslušanju smo ih pitali, zašto se nisu predali kad smo poslali pregovarače s jednim zarobljenikom Nijemcem. Komandant je izjavio po prilici ovako: »Vi ste tukli 24 sata, artiljerijom i minobacaćima. Za to vrijeme imali smo mrtva samo dva kurira. S jakim utvrđenjem, žičanim preprekama i minskim poljima, smatrali smo da ćemo se održati. Sto nas je ponuklo na predaju? Vaš juriš nas je dotukao. Kad bi nas sada pustili, sada bih se znao boriti protiv vas partizana«.

Vrhovni štab je pohvalio našu brigadu za akciju na Braču i naročito istakao 4. bataljon na čelu s komandantom kapetanom Mirkom Serbom i 1. bataljon Dvanaeste brigade na čelu s Markom Đapićem koji je junački poginuo oslobađajući Sumartin.

Brigada je tada proglašena proleterskom jedinicom.

## RAZMINIRANJE OBALE U SUMARTINU

*Luka      Roič*

Osmorica boraca iz intendantske čete Prve dalmatinske proleTERSKE udarne brigade dobi zadatak u svitanje jednog jutra, polovinom rujna 1944, da s oko stotinu njemačkih zarobljenika (koji su dan ranije bili zarobljeni u Selcima i Sumartinu) krenu u Sumartin da izvrše razminiranje obale.

Činjenica je da je iz logora Smričnik, udaljen tri-četiri kilometra od Sumartina krenulo nas osam kao pratnja tolikom broju njemačkih zarobljenika, opravdava hitnost zadatka koji se nije mogao odlagati, s obzirom na to da se luka u Sumartinu trebala osposobiti za prihvati i daljnji transport naših jedinica prema kopnu.

Kao vodni delegat, odnosno vođa te grupe boraca, osjećao sam veliku odgovornost, posebno zato što je i najmanja pobuna neprijateljskih vojnika koje smo vodili mogla kobno završiti. S takvim mislima susreo nas je komandant naše brigade Bogdan Stupar, i onako u žurbi iz džipa — poviče:

— Tko vodi i tko je odgovoran za zarobljenike?

Istupio sam najprije i raportirao:

— Druže majore, ja sam odgovoran. Idemo u Sumartin da ovi Nijemci, koji su ukopali teške avio-bombe u obalu Sumartina, sami izvade, demontiraju i odvuku dalje od mjesta.

Komandant se na te moje riječi, iznenadi i naljuti:

— Zar da za takav zadatak imaš samo sedam boraca? A što ako vas napadnu na ovom ispresijecanom zemljištu?

Slegao sam ramenima i odgovorio:

— Druže komandante, zadatak je zadatak, ja sam ga dobio i ja ću ga izvršiti!

Komandant se zagonetno osmijehnu i produži. Cijelim putem nas osmorica morali smo se pentrati lijevo i desno od kolone zarobljenika, da bismo imali potpuni pregled, a naročito kad smo nailazili na zavoje i šumovite predjele puta.

Oko 7,30 stigli smo u Sumartin i otpočeli s izvršenjem zadatka. Borce sam rasporedio tako da imaju pregled nad svakim zarobljenikom. Radilo se bez odmora, tako da je obala bila čista od avio-bombi, kao i čitav sistem minskog polja, do 15 sati istoga dana. (Kasnije sam saznao da su te avio-bombe naši inženjeri uništili u jednoj uvali između Sumartina i Bola.) Odahnuli smo svi i bili zadovoljni, jer je obala sada bila osposobljena da primi naše brodove.

U povratku, režim marš-rute je bio isti, samo što nas je neprijateljska artiljerija iz Baške Vode i Dubaca primijetila i zasula granatama. Komandovao sam: lezi!... I na moje veliko zadovoljstvo sve je prošlo bez žrtava, kao i bez nekog incidenta od strane zarobljenika.

U logor smo stigli oko 19 sati.

Odmah sam izvijestio komesara intendantske čete Mihovila Buratovića o izvršenom zadatku, a potom sam zarobljenike predao komandi logora u Smričniku.

## SUBORCI IZ TREĆEG BATALJONA

*Zeljko      Liv   ić*

Četiri dobrovoljca iz Čapljine koja su stupila u naš biokovski bataljon nikako ne mogu zaboraviti.

Moja šibenska četa je travnja 1943. branila prilaz Biokovu u rajonu sela Bačina. Bio sam tada desetar i puskomitraljezac. Jednog dana u moju su desetinu dodijeljeni novi borci. Dvije drugarice po imenu Seida i Sefika i dva druga. Jedan se zvao Mustafa, a drugom se imena ne sjećam. Mladići su došli u gradskim odijelima, a djevojke u tankim šarenim haljinama. Bili smo stalno zajedno. Posebno na položaju bilo je dosta vremena za razgovor. Najviše smo pričali o prilikama pred odlazak u partizane i o teroru okupatora i ustaša u našim krajevima. To je za mene bio prvi susret u partizanima s borcima Muslimanima, pa me je o njima sve interesiralo. Tako, sjećam se dobro, saznao sam da su iz čapljine, da su svi četvoro dobrovoljci, da su gimnazijalci i SKOJ-evci. Po njihovoj želji, upućeni su od mjesne partijske organizacije u najbližu partizansku jedinicu. I tako su stigli do nas.

Ništa nije smetalo što smo mi bili Dalmatinci a oni Muslimani — Hercegovci, oni novi a mi stari borci. Pravilan prihvrat novih dobrovoljaca, jedinstvo ideje, zajednička odlučnost da borбом izvojujemo slobodu, ubrzo je uvjetovala da se stopimo u jedno. Pišući ove retke pred očima mi lebde nemirne i bistre oči Šefike i Mustafe, pune odlučnosti, njihova mladenačka, nasmijana lica koja su iskazivala odvažnost za izvršavanje svakog zadatka, pa makar na zadatku i život položili. Naravno, oni su odmah postali dobri suborci a sudbine rata su nas nakon izvjesnog vremena

jednog po jednog razdvojile, bilo zbog bolesti, ranjavanja, prekomande i si.

Među borcima bilo je i nepismenih. S takvima su za učenje čitanja i pisanja odmah bili zaduženi pojedini stariji drugovi. U nedostatku olovke i papira nepismeni se podučavao i na položaju, pišući šiljatim kamenom po kamenoj ploči. Prilazeći im očinski, ubrzo su postajali dobri i hrabri borci, dostojni iskusnijim drugovima svoje jedinice.

Među takvima bih su i Niko Čular iz Danila kod Šibenika i Pažanin (imena se ne sjećam) rodnom iz Vinišća kod Trogira. Pažanin je u borbi na otoku Šolti (početkom svibnja 1944.) teško ranjen i evakuiran na našem bolničkom brodu s ostalim ranjenicima. Pred otokom Visom brod je u noći napadnut od njemačkog ratnog broda i potopljen sa svim ranjenicima. Tako je izgubio život drug Pažanin.

Nekoliko dana kasnije neprijatelj je izvršio noćno bombardiranje Visa iz zraka. Bombe su pljuštale po cijelom Visu. Naš je bataljon branio prilaz viškoj luci s mora, s lijeve strane. Od jedne avionske bombe smrtno je ranjen Niko Čular. Na mojim rukama proživio je zadnje trenutke svog života. Njegove posljednje riječi govorile su o našoj borbi, a nekohko puta je ponovio: »Drugovi, neću preživjeti. Osvetite me. Tucite neprijatelja sve žešće, do konačne pobjede«.

Mladi borac Mirko Vranješ rodnom iz Kozice kraj Vrgorca isticao se hrabrošću, skromnošću i odlučnošću. Zbog toga je brzo napredovao i 1944. godine postao komandir 1. čete našeg bataljona. Kao starješina služio je primjerom junaštva svojim borcima. Uvijek se nalazio na čelu i tamo gdje je bilo najteže. Svoje vrline iskazao je i u borbama za Neum, u listopadu 1944.

Snage neprijatelja koje su branile Neum organizirale su solidnu obranu, tako da naši borci nisu mogli promoliti glavu iz surug i golog kamenjara. Vranješ je dobio zadatak od štaba bataljona da prikupi svoju četu i da se provuče neprijatelju iza leđa. To je on uspješno učinio. Koristeći mrtve uglove neposredno uz Hutovo blato, usred bijelog dana, Mirko na čelu svoje čete, koja je tada brojila oko 120 boraca, na zaprepaštenje neprijatelja pojavio se na vatrenim položajima njemačke artiljerije. Začas se rasturila neprijateljska pozadina i rastrojena je neprijateljska veza

komandovanja. To je doprinijelo da se Neum brzo nađe u našim rukama. Zarobljeni topovi korišteni su odmah protiv neprijatelja koji se uz otpor povlačio. Mirko je ostao takav do svoje pogibije. U teškim višednevnim borbama za oslobođenje Knina (studenog 1944.) u streljačkom stroju svoje čete, među svojim borcima, zadio je smrtonosne rane od granate neprijateljskog protutenvkovskog topa i ubrzo je podlegao.

Nakon ovladavanja rajonom Neum—Klek, naš je bataljon dobio zadatak da organizira obranu na Vukovom klanцу i čuva zaleđe brigade iz pravca Metkovića. U višednevnim borbama neprijatelj je uzastopnim napadima, potpomognut tenkovima i artiljerijom, pokušavao potisnuti naš bataljon iz Vukovog klanца i time omogućiti izvlačenje snagama u povlačenju komunikacijom od Dubrovnika.

Naš je bataljon s uspjehom odolijevao napadima neprijatelja koji nas nije uspio ni pedlja pomaknuti. Snažnim naletom neprijatelj je potisnuo ostale naše bataljone pa je na brzinu trebalo prestrojiti borbeni poredak. Posjednuti su visovi zapadno od ceste na Vukovu klanцу. Neprijatelj je pod svaku cijenu pokušavao osposobiti komunikaciju radi izvlačenja tehnike. Najveću smetnju pricinjavao im je krater napravljen na cesti miniranjem jednog zasjeka, (aktiviranjem mina koje je neprijatelj ranije za svoj račun pripremio) dužine oko 50 m. Ni po danu, ni po noći, taj krater nije bio spokojan, već je neprekidno tučen mitraljeskom vatrom, kao i vatrom naše artiljerije s poluotoka Pelješca. Nismo mira imali ni mi, a ni neprijatelj. Budući da smo bili slabi u odnosu na tako snažnog neprijatelja, dobijali smo obavještenje od štaba brigade o mogućnosti da se povlačimo. Naš je odgovor, otprilike, bio: »Mi smo iscrpljeni, a isto tako i neprijatelj. Možemo, a i moramo još izdržati. Neprijatelj ne može osposobiti komunikaciju, demoraliziran je i pobjednik će biti onaj koji izdrži«. Naime, mi smo s naših vatrenih položaja vidjeli jasno po danu, kako se van domašaja naše vatre, neprijatelj neorganizirano povlači po vrletima Hercegovine u pravcu Mostara, u grupicama i pojedinačno. Nakon nekoliko teških dana i noći, u praskozorje nije se čula pucnjava neprijatelja. U svanuće nije se primjećivao ni jedan živi neprijateljski vojnik i pobjeda je bila naša. Zarobljeno je, koliko se sjećam, 226 ispravnih motornih vozila raznih vrsta (najviše

kamiona), dosta topova, minobacača, puškomitraljeza, pušaka itd. Poslovična upornost partizana, a posebno naše brigade zasjala je punim sjajem.

## PREKO LIKE NA BIHAĆ

Za vrijeme borbe za oslobođenje Like — travnja 1945. — marširao je naš bataljon u koloni po jedan, na pristojnom odstojanju borac od borca, cestom Gračac—Doljani. Usput smo sretali malo seljaka, koji su se nečim bavili oko svojih zgarišta ili obrađivali nešto na poljima. Od suza radosnica nije se imalo što govoriti. Konačno je napaćeni lički narod dočekaao oslobođenje. Eto, sad vidi Dalmatince i dalmatinske jedinice o kojima se u zadnje vrijeme u Lici pričalo, o njihovoj snazi, njihovoj artiljeriji, tenkovima i avionima. Uz zgarišta sretao sam male skupine dječaka kojima je vjor rata uskratilo sve što je lijepo. Bili su bos, kratko ošišani, a nosili su istrošenu i poderanu odjeću. Razgovarao sam s njima. A što su oni od svojih oslobodioca tražili? Ne nešto od odjeće, obuće ili hrane, već je najčešći upit bio: »Druže, daj olovku i papir da se učimo pisati«.

Pri napadu na Donji Lapac naš bataljon zauzimao je polazne položaje u rajonu zaseoka Medići (kod Vakufa). Imao je zadatak da u napadu ovlada brdom Visočica, (k. 1111), brdom Gologuz i izbije do noći u selo Gornji Lapac, i time prekine odstupnicu u pravcu Bihaća ustašama koje su branile Donji Lapac. Dan uoči napada, povezao sam se s omladinom zaseoka Medići. Bile su to mahom djevojke. Od njih sam organizirao grupu koja će sudjelovati s nama u borbi s ciljem ispomoći u izvlačenju ranjenika, dotura hrane i municije po teškom terenu i si. Rečeno im je da se kreću s bataljonskom komorom i da se navečer nađemo u Gornjem Lapcu. Na opću radost navečer smo se opet svi skupa našli u Donjem Lapcu, jer je neprijatelj potisnut prema Bihaću. Pričali smo o njihovim teškoćama u ratu, o zlodjelima ustaša, paljenjima, pljački, ubijanju itd. U zarobljenoj ustaškoj konjušnici prepoznale su neke konje koje su prije toga ustaše u njihovom zaseoku opljačkali. Konje su dobili natrag, a uz to i nešto pokrivača i kukuruza. One su nas pratile još do sela Nebljusi, koje je oslobode-



no nakon što je skršen žilav otpor protivnika. Rastali smo se jer su predstojale teške borbe za Bihać.

Fašisti su pružili neobično žestok otpor iz dijela grada koji se nalazi na desnoj obali. Neprijatelj se ogorčeno branio na mostu na kojem su ginuli naši borci i stradavali naši tenkovi. Naš je bataljon dobio zadatak da uz pomoć inženjerije i nekoliko gumenih čamaca, uzvodno od mosta forsira Unu. S obzirom na težinu zadatka politički rukovodioci su hitno održali sastanke komunista, a posebno SKOJ-evaca, da im se predoči akcija i težina zadatka, te da se podsjetite da oni moraju biti uvijek prvi i nalaziti se tamo gdje je najteže. Pripreme su izvršene brzo i temeljito, a moral boraca kao i uvijek bio je na visini. Forsiranje Une čamcima uspješno je izvršeno noću. Budući da je neprijatelj svaku kuću utvrdio za obranu, a svaka ograda služila mu je kao mitraljesko gnijezdo, bataljon je imao osjetnih gubitaka, naročito od neprijateljskih minobacača. Ni pod cijenu velikih žrtava nije se mogao proširiti mostobran. Zbog toga je dobiveno naređenje da se bataljon u toku slijedeće noći povuče s mostobrana i da zauzme polazne položaje na lijevoj obali Une.

## KONTAKTI SA SAVEZNICIMA

Još na Visu, tokom 1944. godine imali smo kontakte s Englezima, jer su se vatreni položaji njihovih baterija nalazili u rajonu obrane našeg bataljona. Poshje uspješnih akcija naših jedinica po otocima, vršena je razmjena zaplijenjenih trofeja od Nijemaca: vojni opasači, amblemi, oznake činova, odlikovanja, dijelovi opreme ... Tih su predmeta saveznički vojnici bili željni, valjda da bi se mogli pohvaliti kad dođu kući da su se domogli tih suvenira u neposrednim okršajima s neprijateljem. Za takve trofeje bili su spremni dati dio svog sljedovanja hrane, cigareta i drugih artikala.

Neposredno poshje završetka ratnih operacija i oslobođenja Slovenskog primorja, moj je bataljon smješten u jednom krilu kaserne u mjestu Sagrado, neposredno uz most na rijeci Soči. Kao i svugdje do tada, naš je zadatak bio da se povežemo na terenu

s organima narodne vlasti. To je područje naseljeno mahom talijanskim življem. Za vrijeme rata u tom su kraju djelovali slovenski partizani, kao i talijanski garibaldinci. Naravno, srdačni je kontakt odmah uspostavljen. S omladinom su organizirani plesovi i druge priredbe. Jednog je dana predstavnik mjesnog Narodno-oslobodilačkog odbora upoznao štab našeg bataljona, da oni vrše prijenos posmrtnih ostataka dvojice garibaldinaca, poginulih u oslobodilačkoj borbi i da će ih pokopati u mjesnom groblju. Izrazili su želju da naša jedinica sudjeluje u pogrebu i da naši vojnici nose jedan jedan kovčeg, a drugi garibaldinci. To je na obostrano zadovoljstvo prihvaćeno i ostvareno. Pogrebna je povorka bila veličanstvena, kao počast palim talijanskim borcima i kao manifestacija prijateljskih osjećaja i nacionalne ravnopravnosti između susjednih zemalja i naroda.

Engleska je jedinica u mjestu bila smještena u drugom krilu kasarne kraj mosta na Soči, a u prvom je krilu bio smješten naš bataljon.

U eri zaoštavanja odnosa sa saveznicima, u vezi sa Tršćanskim pitanjem, od štaba brigade primili smo direktivu da s njima održavamo dobre odnose. Na moju inicijativu, štab je bataljona donio odluku da pozove štab te jedinice i da ih ugostimo. Došla su dva oficira. Ponudili smo ih pečenom janjetinom, salatom i crnim vinom. Razgovori su bili prijateljski, a odnosili su se na situaciju u Engleskoj početkom II svjetskog rata i na borbu naših naroda od 1941. godine. Nakon par dana, za uzvrat našem gostoprимstvu, pozvali su oni nas. Mi smo poziv prihvatili i došli. Bili smo počašćeni njihovim žestokim pićima i raznovrsnom slatkom hranom iz konzervi. Razgovori su bili srdačni s općim temama, kao i pri prvom kontaktu. Par dana iza toga ponovo smo ih pozvali i uzvratili gostoprимstvo. Nedugo iza toga, njihov je komandant došao k meni i rekao mi da smo pozvani u prijateljski neslužbeni posjet od njegove više komande. Poziv je prihvaćen. U njegov džip sjeli su komandant Solić, obavještajac Krepić i ja. Nakon pola sata vožnje od desne obale Soče džip je ušao u krug velike kasarne. Dok smo se vozili kroz kasarnski krug njihovi vojnici su nas pozdravljali. Mi smo bili jednostavno odjeveni. Na opasaču s uprtačem visio je pištolj. Na košulji smo nosili oznake svojih činova. Naša lica bila su preplanula od proljetnog sunca.

Naš pratilac iz Sagrađa (komandant susjedne savezničke novozelandske jedinice u kasarni) uveo nas je u oveće predsoblje rekavši nam da skinemo naše kape i opasače s pištoljem. Solić se tome opirao, a Krepić i ja smo ga uvjerali da tako mora biti. Uostalom, da se što i dogodilo, s pištoljem se u toj situaciji ništa ne može učiniti. Tako smo ušli u jednu veću sobu, sličnoj sali za konferencije. Za stolom se već nalazilo desetak njihovih oficira, a za nas su bile stolice slobodne. Rukovali smo se i sjeli za sto na kojem je bila servirana zakuska. Najviše je vodio razgovor, vjerojatno njihov najstariji oficir, koji je sjedio na glavi stola. Opširnije je pričao o teškoćama Engleske pri organizaciji obrane Otoka, od eventualne invazije Nijemaca; kako ih je rat zatekao nespremljene, itd. Posebno je ispričao kako je na brzinu, skoro kovčki, konstruiran njihov vrlo jednostavni prvi automat (strojnica). Izvjesnu količinu tih automata mi smo od njih dobili tokom 1944. godine. Imali su manu što su opaljivali bez okidanja pri malo jačem udaru u kundak. Uslijed toga bilo je kod nas više nesretnih slučajeva, a neki borci su, iz nehata, izgubili život.

Engleske je oficire posebno interesiralo kako su partizani u početku ustanka a i kasnije slabo naoružani, uspijevali tući školovanog i daleko brojnijeg i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja. S tim u vezi, pričali smo o našim doživljajima.

Posebno smo isticali ulogu našeg čovjeka, uvijek spremnog da se žrtvuje za svoj narod. Pričali smo im kako smo mi poznavali svaki kutak naše zemlje i kako smo po noći u opancima nečujno prilazili neprijateljskim položajima. Napeto su pratili naša izlaganja, a na licima se primjećivalo kako su začuđeni i zadivljeni. Ovim kontaktima ostavili smo odličan utisak, a oni su iskazivali prema nama divljenje i želju za daljnjim prijateljstvom bez obzira na naglo zategnutu situaciju.

Sporazumijevali smo se zahvaljujući činjenici da sam tada djelomično govorio njemački i talijanski jezik, a drug Krepić talijanski. Što se tiče Engleza, sasvim slabo su poznavali te jezike. U nedostatku izraza i riječi sporazumijevali smo se i gestikuliranjem.

U zajednici s mjesnom omladinom bili su povremeno organizirani plesovi. Dolazila bi mladost Sagrađa, naši borci i drugarice iz bataljona, te poneki Englez. Djevojke iz mjesta su s oduševljenjem plesale s nama, kao i naše partizanke. Domaće djevojke, a

posebno partizanke, nerado su pristajale na ples s Englezima. Zbog toga je ponekad dolazilo do malo neprijatnih scena. Englez bi se našao uvrijeđen kada bi mu partizanka uskratila ples, odnosno »dala korpu«, a istodobno plesala sa svojim drugovima.

Na sredini kruga kasarne u Sagrađu postojala je zajednička česma za pranje vojnika. To su koristili naši i engleski vojnici, a najviše naše partizanke. Engleski vojnici su na neki način pokušavali doći u kontakt s našim partizankama, pokušavajući im nekad pokloniti sapun, kojeg je kod nas uvijek nedostajalo.

Ali, drugarice su dostojanstveno odbijale takve ponude. I bez engleskog sapuna naše su partizanke održavale, kao i do tada, potrebnu higijenu.

## PREKO BRAČA NA OBALU

*Duje      D ražin*

Prvog dana borbi na Sumartinu naš je 2. bataljon bio u pokretu, neka vrsta rezerve, koja bi trebala spriječiti eventualno iskrcavanje neprijateljskog pojačanja.

U razgovoru sa drugovima koji su prvu noć napadali saznali smo da je bilo teško i previše krvavo. Čvrsti bunker, bodljikava žica, nagazne mine, artiljerija, čak i s obale, uz odlučnu i upornu obranu posade činili su neosvojivim trigonometar 16 sv. Roko koji je je štiti prilaž Sumartinu i naročito jako utvrđeno brdosv. Nikola koje je dominiralo čitavim istočnim dijelom otoka i morskim prolazom.

Drugog dana napada zadatak rezerve i osiguranja preuzeli su dva bataljona koji su napadali prvu noć, a u napad su krenuli naš i 3. bataljon. Mi smo napadali utvrđenje sv. Nikola. Pri objašnjavanju zadatka borcima, jedan od boraca je rekao: »Bemti krvavi fašizam, uvijek mi napadamo nekog sveca«. Tada toj primjedbi nisam davao nikakvu pažnju.

KRVAV JE BIO SUMARTIN

•

Dok je artiljerija vršila pripreme mi smo kretali u napad. Sve do dolaska u blizinu neprijatelja ništa se značajno nije dešavalo. Skoro pred samom žicom bataljon se razvio u strijelce. Tukla nas neprijateljska artiljerija s kopna, ali je bila neprecizna. Prema

eksplozijama i letovima granata izgleda da je bilo i kontrabatiranja između njihove i naše artiljerije. Tako je sve išlo bez velikih problema dok nismo došli pred žičane prepreke. Odmah smo je osjetili po brisanom i očišćenom terenu ispred nje. U stroju se odmah, od usta do usta, prenosilo upozorenje: »Žica, žica!«. Ležeći prikovan uz zemlju sjetio sam se one pjesmice iz đачkih dana: »Lijevo žica, desno žica, svud je žica nesretnica«. U blizini je ležao jedan puškomitraljezac sa svoja dva pomoćnika. Pri tome se on oglasio: »Bemti krvavi fašizam, koliko to imaju žice!« Tada sam se sjetio toga glasa s konferencije. Lutajući tako u mraku, tražeći podesno mjesto za proboj, dotakli smo i nagazne mine, a kroz stroj odmah proteče obavještenje: »Nagazne mine!« Ovo nije bilo potrebno prenašati, jer su se čule eksplozije, a pojedinci su ih i na nogama bolno osjetili. Imamo i žrtava. Bolničarke imaju pune ruke posla. Opet se začuje poznati glas puškomitraljesca: »Bemti krvavi fašizam, koliko to imaju mina!« Čim se odjeknule mine, svijetleće rakete zaparale su nebo. Jedna, dvije, tri. Ugase se pa opet. Ponovo će i puškomitraljezac svojim pomoćnicima: »Bemti krvavi fašizam, koliko to imaju raketa!« S naše strane povremeno pošaljemo neprijatelju koji rafal i opet sve ušuti. Čuje se opet eksplozija mina. Netko doziva bolničarku. Ležimo prikovani, očekujemo da nam se dade znak za juriš. Dok sam tako ležao u sebi sam razmišljao kako smo i mi dobro zakrvarili na Sumartinu. Opet su poletjele rakete praćene mitraljeskim rafalima čiji svijetleći meci fijuču iznad naših glava. Ponovno se čuje primjedba puškomitraljesca: »Bemti krvavi fašizam koliko to imaju metaka!« I dalje ležimo prikovani uz zemlju. Manjim napadima pokušavamo lijevo pa desno. Već i s naše strane sve češće i sve žešće otvara vatra. Ponekad odjekne detonacija ručne bombe. Opet rakete i mitraljeski rafali. Ovaj je put jedan žestoki rafal izrovao zemlju u našoj blizini. Čujem jednog od pomoćnika onog puškomitraljesca: »Ti njima bemti fašizam, a oni će tebe uredit!«. Puškomitraljezac kao da se malo zamislio pa će onda: »Bemti krvavi fašizam, moga me je ubiti!« Uza svu muku, skioro sam se nasmijao. I mi smo pritisli jače. Neprijatelj nas obilno zasipa raketama, mitraljeskim rafalima. Eksplozije mina paraju uši. Granate njihovih topova s obale opet su počele prelijetati naše položaje. Čuju se i eksplozije bombi. Izgleda pravi vatromet od fešte. Neprijatno nam je jer naše bolničarke imaju dosta posla. Uslijedi kome-

tar onog puškomitraljesca: »Bemti krvavi fašizam, neće da izađu iz žice!« Nastaje manje zatišje. Napad je odbijen. Bolničarke previjaju ranjene. Prekidamo neposredni kontakt s neprijateljem.

Odjednom, iza nas i na našem lijevom krilu čujemo neku pucnjavu. Oslušivanjem prepoznaje se paljba pušaka, automata, puškomitraljeza i bombi. Znači, i tamo je žestoka borba, ali bez svijetlećih raketa. Ne znamo što se dešava! Nismo uspjeli u napadu, a iza nas borba. Pritajili smo se i malo udaljili od žice, a Nijemci neprestano bacaju rakete uz povremenu pratnju mitraljeskih rafala. Naknadno smo saznali da su se nakon dolaska njemačkih brodova u rajon Sumartina dva naša bataljona, očekujući sudar s iskranim neprijateljskim snagama, sukobili međusobno, računajući da su Nijemci.

Sutradan je bio sastanak štabova bataljona sa štabom brigade. Znali smo da nećemo biti pohvaljeni. Kao i obično prvi je nastupio komandant brigade Bogdan Stupar. Pokazao je dnevni ratni izvještaj Vrhovnog štaba u kojem je pisalo da naše jedinice pod borbom ulaze u Sumartin. U svojim izlaganjima kratki su bili i ostali članovi štaba. Mi iz štabova bataljona smo šutjeli, ali smo shvatili da ne smijemo iznevjeriti očekivanje da će Sumartin uskoro biti oslobođen. Za nastupajuću noć zakazan je novi napad.

Naš bataljon napadao je selo Sumartin. Prethodno je artiljerija tukla neprijateljske utvrđene rajone i kontrabataljone po neprijateljskim baterijama na kopnu. Veoma lako smo se provukla sve do samog rasporeda hitlerovaca. Ovdje nije bilo mnogo žice. I mina je bilo manje. Čak su i rjeđe osvjetljavali raketama, tako da je onaj puškomitraljezac imao manje povoda da im psuje »krvavi fašizam«. Iako je napad počeo noću, zauzimanje prvih bunkera i razbijanje neprijatelja počelo je rano ujutro. Naš je juriš uvelike olakšao napad naših snaga koje su napadale utvrđenje sv. Nikola i štitile nas od bočne vatre.

Zureći da se što prije dočepamo kuća u kojima su bili zabunkirani Nijemci morali smo zaobići manji poluotočić na kojemu se nalazila jedna grupa neprijateljskih vojnika. Radi obezbjeđenja ostavili smo jedan vod kojih ih je blokirao. S ostalim dijelom bataljona upadali smo u selo. Još nam je preostalo da likvidiramo posljednje uporište. U jednokatnoj kamenoj kući na kojoj su bili samo otvorili puškaricu zabarikadirala se grupa Nijemaca. Oko čitave

kuće nešto više od stotinjak metara teren je bio potpuno očišćen. U pokušajima da slomimo otpor fašista u ovoj zgradi stradalo nam je nekoliko boraca. Osim što je bio teško izvodljiv napad s tog pravca, čitav taj dio streljačkog stroja bio je izložen i bočnoj vatri. Uvjerivši se u nemogućnosti napada s te strane, komandant je bataljona naredio da se čitav stroj povuče u desno i pokuša jurišem. Istodobno je naredio kuriru da iz prateće čete dovede nišandžiju na bazuki koju smo zvali »Džon-bul« da bi njime ušutkao otvore iz kojih su rigali rafali. On i ja smo ostali tu za zidom udaljeni jedan od drugoga pet do šest koraka i povremeno kroz rupice na kamenom zidiću promatrali situaciju i neprijatelja koji se nalazio na udaljenosti nešto više od stotinjak metara. Odjednom točno između nas dvojice udari granata iz protukolca. Raspršivši zid zastrla nas je kamenje. Pogledali smo se i zapitali što je. Ne čekajući nikakav odgovor brže bolje smo otpuzili do ostalih boraca. U međuvremenu nekolicina boraca sa suprotne strane prikrala se utvrđenju i likvidirala ga. Tu smo uhvatili osamdesetak živih Nijemaca. Kod kuće smo pronašli neoštećen onaj protukolac što nas je malo prije gađao. Borba za selo ovim je bila završena. Mali predah smo iskoristili pregledavajući ovaj top i nakon kraćeg vremena njegovu cijev okrenuli prema neprijatelju.

Po sunčanom danu posmatrali smo kako svijetleće granate ovog topa tuku bunkere koji su davali otpor na utvrđenja u kamenolomu. Kasnije smo ustanovili da smo tukli i neke lažne bunkere, jer su stvarni bili dobro kamuflirani. Postignut je pak moralni efekt.

Preko malog prijenosnog radio-telefona »toki-voki« javili smo stabu brigade o postignutom uspjehu, istodobno javljajući da sada krećemo na poluotočić gdje smo ranije blokirali grupu Nijemaca. Zatražili smo da nam pomogne artiljerija. Dok smo nastupali, naše haubice su već tukle neprijatelja na poluotočiću. Kada smo došli blizu, artiljerija je prebacila vatru na sam vrh tog poluotoka. Kratak napad i neprijatelj je bio likvidiran. Ovdje nije bilo mina i žice. Pri tome smo vidjeli kako pred granatama naše artiljerije oko stotinjak neprijateljskih vojnika skače u more. Stab brigade koji je pratio naše napredovanje obustavio je topovsku vatru a mi krenu- smo da ih što brže pohvatamo. Tu nam se odmah predalo dvadesetak koji su se samo pokvasili u moru i vratili na kopno. Jedan dio



se utopio. Neke smo natjerali pušćanom vatrom da se vrate. Zarobili smo osamdesetak živih. Jedan dobar plivač uspio je pobjeći. Sve do pola Bračkog kanala dalekozorima smo ga pratili kako pliva. (O tome Nijemcu je pričao jedan brački ugostitelj prije par godina. Kod njega je navratio jedan njemački turist koji mu je pričao da je prošlog rata iz Sumartina plivao na obalu.)

Okupivši se u oslobođenom Sumartinu zbrojili smo nešto preko 150 zarobljenika. Došavši u selo jedan od stražara, koji su čuvali grupu zarobljenika, sjedio je i jeo njemačku mesnu konzervu. Ovo je bilo zabranjeno, jer su fašisti prilikom povlačenja često ostavljali zatrovanu hranu. Kada smo ga upitali zašto jede, pokazao nam je zarobljenike kojima je dao prethodno jesti.

Kad je pao mrak prema naređenju štaba brigade, povezali smo zarobljenike i uputili ih pod stražom u pripremljeni logor. S ostatkom bataljona zaposjeli smo dio položaja oko brda sv. Nikola. U toku noći čuli smo dva puta povremene borbe. Pred našim položajem hitlerovci se nisu pojavljivali. Tako smo ovu noć proveli mirno na dobrom ali tvrdom bračkom kamenu. Sutradan smo saznali da se grupa Nijemaca s kote sv. Nikola tokom noći u par navrata pokušala probiti prema obali gdje se trebala ukrcati na brodove. Međutim, oba puta naišla je na blokadu naših jedinica i u kratkoj akciji bila likvidirana i zarobljena.

Na položajima smo pohvatah nekolicinu zalutalih Nijemaca. Nekoliko dana smo se odmarali u slobodnom Sumartinu, a zatim smo brodovima Mornarice NOVJ krenuli na Pelješac.

## ISKRCAVANJE U KLEK—NEUM

«

Pred iskrcavanjem brigade na sektor Klek—Neuma bio sam pozvan u štab brigade u Janjinu, na Pelješcu. Tamo su već bili okupljeni članovi štabova iz ostalih bataljona. Saopćeno nam je o predstojećem desantu. Naš 2. bataljon trebao je da se iskrca na poluotočju Rep, koji zatvara Neumski zaljev, a ostali bataljoni na zapadnoj obali ulaza u zaljev. Kao prethodnicu dan prije svaki je bataljon trebao iskrcati po jednu desetinu s ciljem da se osiguraju mjesta iskrcavanja.

Prema podacima koje smo dobili, na sektoru iskrcavanja našeg bataljona manje neprijateljske snage, nepoznate jačine, nalazile su se na kvii Curilo. Na ovom poluotočiću nije bilo naših jedinica ni ljudskih naselja.' Naređeno nam je da iskrcavanje provedemo potpuno tajno kao i svoj boravak, a radio-stanicu koristimo što manje i to za obavještanje o točnom mjestu iskrcavanja. Upoznati smo da će desetina nastupom mraka isploviti na desantnoj splavi iz luke Drače. U blizini kopna valjalo je prekrcati se na manji čamac i odveslati na obalu. U slučaju otkrivanja i napada neprijatelja naređeno je da sami organiziramo obranu.

Nakon povratka u bataljon sa zadatkom sam upoznao ostale članove štaba. U dogovoru s njima i komandom 3. čete izabrali smo desetinu, desetara Vinka Ruževića. Obavijestili smo ih da večeras idemo na poseban zadatak; od opreme sa sobom neka ponesu samo šatorsko krilo, suhu hranu za jedan dan i što više municije. Iz brigade su nam dodijeljena dva druga s radio-stanicom, a sa mnom je bio i kurir iz štaba bataljona.

U određeni sat smo se sakupili na obali i ukrcali na splav. Za vrijeme vožnje malo smo žustrije raspravljali s komandantom broda da nas dovede što bliže obali da bismo što manje veslali. Naša desetina se prva prekrkala u jedan od onih čamaca koje upotrebljavaju neretvanski seljaci. Prilikom otiskivanja od splavi, čamac se jako zaljuljao i u njega je ušla veća količina mora. To smo osjetili po mokrim *nogama*.

Domogavši se obale, najprije smo izabrali mjesto za logor. Odmah se nametnulo pitanje što sa čamcem. Ako ga pustimo da pluta možda će ga uočiti neprijatelj i tako nas otkriti. Natrpati ga kamenjem i potopiti ga, nitje bilo teško, ali možda će nam i trebati. Privukli smo ga kraju, dobro privezali i kamuflirali granjem i kamenjem. Zabranio sam svaku upotrebu šibica i pušenje.

Povukli smo se u logor i rasporedili stražu. Raširio sam šatorsko krilo i pokušao zaspiti. Čudno sam se nekako osjećao. Nije to bio neki strah, ali mi je bilo neugodno. Mislio sam što sve treba sutra uraditi. Silom sam zatvarao oči, ali one su se same otvarale. Misli mi lutaju kojekuda. Preletjela je jedna zvijezda, ali nisam imao vremena da ništa zaželim. Sjećao sam se mladih dana, roditeljskog doma i posljednjeg pisma od majke koje sam dobio poslije oslobo-

đenja Sumartina. Javila mi je o smrti oca, o upadu ustaša u kuću i kako ju je jedan ustaša tukao jer ga, kao nagluha, nije čula i odmah otvorila kućna vrata. Sjećam se Sumartina i zarobljenika s kojima sam poshje toga razgovarao.

Osjećam potrebu da s nekim malo porazgovaram. Zapalio bah cigaretu, ali kad sam sâm zabranio pušenje. Noć vrlo sporo prolazi. Trgne me šapat dežurnog: »Ispred desnog stražara čuje se neki šum, kao da se nešto šulja«. Ne budeći ostale zgrabim automat i krenemo u tom pravcu. Približivši se i sami čujemo pucketanje suhog granja. Idemo polagano i prisluškujemo. Čujemo sve bolje. Odjednom pred nama iskrсне par grla stoke onako napola privezano da se teže kreće. Ponovo lijem, ah zaspati nikako. Da bi zaboravio cigaretu mislim koješta. Tako sam dočekaо svitanje. Dogovorili smo se da ako ne bude nikakvih novosti, spavanje će biti dulje, jer smo morali paziti da se što manje krećemo. Kada je već dobro poraslo sunce na brdima poviše Neuma dalekozorom smo osmatrali neprijateljske vojnike kako se miješaju. Na »našem« Čurilu nismo opažah nikoga. Malo je izgledalo čudno. Prvi ugovoreni sat za radio-vezu smo propustili. U drugom smo ustanovili da ne radi generator. Naime, prilikom otiskivanja našeg čamca od desantne splavi ušla je voda u čamac tako da je u generator prodrła vlaga. Bilo nam je nelagodno jer drugog sredstva za vezu nismo imah. Kasnije su nam u štabu brigade rekli da su se i oni bili zabrinuli za našu sudbinu. Zbog toga smo bili ljuti na veziste. Oni su odmah demontirali generator i ustanovili da je voda nakvasila generator. Kvar je brzo otklonjen i u slijedećem roku javljena je naša pozicija. Dobro smo se najeh i krenuh u izviđanje. Poluotočić je bio šumovit što nam je olakšalo kretanje i sakrivanje. Nakon kraćeg osmatranja na sjevernoj strani poluotočića primijetili smo manju poljsku kućicu iz koje se dimilo. Znači, ovdje ima netko. S odstojanja smo promatrah kućicu i što se oko nje dešava. Iz nje je izišao stariji čovjek i nalletio pravo na dvojicu osmatrača. Znali smo da nitko ne smije znati za naše prisustvo, ah kako to sada spriječiti. Naše prisustvo je otkriveno. Po kapama i petokraci vidio je da smo partizani. Prizna je nam da je za partizane samo čuo, ali da ih još nikad nije vidio, niti da su ikada ovdje dolazili. Prestrašen je, a nije isključeno da od straha i gaće nije napunio. Pokušavamo od njega što saznati,

pitamo ga za Nijemce. Kaže da se nalaze na brdima poviše Neuma i ovdje na Curilu. Ne zna koliko ih ima a da u šetnju (u patrolu) po poluotočju idu po tri ili četiri. Ipak smo nešto doznali. Ako i nađe njihova patrola, lako ćemo je likvidirati. Vidjeli smo da stari nije oduševljen našim boravkom, niti da smo mu baš mnogo dragi, ali isto tako smo se uvjerali da nam nije mnogo opasan. Jedino ga treba spriječiti da nekome ne oda naše prisustvo. Ostavit ćemo kod njega dvojicu stražara. Oni će ga čuvati i osmatrati da netko brodom ne dođe iz Neuma. Staroga smo uvjerali da ćemo večeras otići, a dotle da mora ostati pod stražom. Ako pokuša bilo što, sčražari će ga likvidirati.

S ostalima sam krenuo nešto bliže vrhu Curila radi boljeg osmatranja. Grupa boraca je ostala kao osiguranje, a ja sam se zatim s kurirom spustio na samu obalu radi pronalaska najpogodnijeg mjesta pristajanja broda i iskrcavanja bataljona. Pronašao sam mjesto i označio ga na karti. Time sam smatrao zadatak uglavnom izvršenim. Malo bolje smo postavili osiguranje i čekali noć. Glavno je bilo da nas Nijemci do mraka ne otkriju. Ležeći na položaju posmatrao sam Curilo i razmišljao o predstojećem noćasnjem napadu. S južne je strane samo kamenjar, strmina i prilaz nemoguć. Sa sjeverne u podnožju ima nešto šume ali je pri vrhu i previše strmo i za bolje planinare. Sa zapadne strane, gdje se mi nalazimo, može se razviti samo jedna desetina, a za vod već nema mjesta. Najbolje je s istočne strane provući se iza leđa neprijatelju i odatle ga napasti, ali to je veliki rizik. Ostavio sam za razmišljanje komandantu da donese konačnu odluku.

Nastupila je noć. Provjerio sam stražu kod onog seljaka. Bio sam siguran da neprijatelj neće izlaziti iz položaja, a ako ga uzbudi buka motora dolazećeg broda, to će kod njega izazvati samo veću budnost. S kurirom sam otišao na obalu i tu smo čekali. Nisam mogao izdržati bez duhana pa sam se uz pomoć kurira dobro umotao i popužio nekoliko cigareta. Iz pravca odakle smo očekivali brod najprije se iz daljine čula buka motora. Po zvuku sam znao da se ne radi o nekom brzom brodu.

Nakon određenog vremena primijetili smo siluetu trabakula. Dolazio je koju stotinu metara niže od nas. Kada je došao sasvim blizu čuo sam kako na brodu govore: »Ovdje bi negdje trebalo biti«. Baterijskom lampom sam dao ugovoreni znak. Uzviknuli su:

»Eno znaka«! Ponovio sam znak, a tada me komandant Milorad Draskovic pozvao: »Duje!« Davši ugovoreni znak zahtijevao sam da dođe sasvim blizu. Vrlo brzo je brod pristao i počelo je iskrcavanje. Prvu četu koja se iskrcala kurir je odveo da pojača osiguranje, a ostale na već određena mjesta. Kroz to vrijeme ja sam članove štaba upoznao sa svim što sam u toku dana vidio. Komandantu sam rekao da je Curilo tako nezgodan da ni sam ne znam odakle bi ga trebalo napasti.

Dok smo se mi tako dogovarali o napadu, na drugoj obali zaljeva iskrcavani su ostali bataljoni. Njihovo iskrcavanje bilo je otkriveno prije vremena i borba je počela prije nego je bilo predviđeno. To nas je prisililo da se razvijemo u napad bez potrebnih priprema. Nismo postigli iznenađenje.

Prvi napad smo izvršili sa zapadne strane iz mjesta gdje smo se nalazili, al bez uspjeha. Ponovljeni napad bio je bolje pripremljen. Izvršen je po danu uz fingiranje zaobilaženja sa sjeverne strane i bio je uspješan. Manji gubici neprijatelja, uz naš jači pritisak prisihli su neprijatelja na povlačenje. Nastupanje prema saobraćajnici Metković—Dubrovnik išlo je bez većih poteškoća. Obuhvaćajući Neum s istočne strane spojili smo se s ostalim našim jedinicama koje su napadale sa zapada. Nastupio je kratak predah, a zatim je bataljon poduzeo nastupanje s južne strane komunikacije prema Oštrikvcu. Tada sam osjetio umor. Dva dana i dvije noći nisam zaspao, pa me savladao san. Pričali su mi da me ni za hranu nisu mogli probuditi. Poslije smo napadah neku visoku kosu, gdje nam je bio ranjen komesar 3. čete Duje Tadin. Čitav dan borbi pred samim Oštrikovcem nije nam donio nikakav uspjeh. Napadali smo s južne strane ceste. Neprijatelj nas je tukao artiljerijom iz Stona, i naročito »flakovima« s Oštrikovca. Najžešća artiljerijska vatra bila je pred zalaz sunca. Nakon toga, dalekozorima smo osmatrali kako pred napadom boraca 11. dalmatinske brigade neprijatelj kod Stona uništava svoje topove.

Kada smo se noću približili samom vrhu Oštrikovca i izvršili juriš, na nas je bila otvorena takva paljba praćena svijetlećim raketama da se ni glave nije moglo podignuti. Još uvijek mi je u sjećanju piskavi glas vodnika 2. čete Pivca, koji je, da bi se zaštitili od neprijateljske vatre, vikao: »Pomiješajmo se, drugovi, s neprijateljem pa nas neće moći ovako tući«. Vrlo dobro sam ga poznavao. Ranije smo

bili u istoj četi i ja sam bio zadužen da ga naučim čitati i pisati. Bio je vrlo dobar drug i čestit član Partije. Za vrijeme boravka na Visu, često puta dok su se drugovi odmarali, on i ja smo čitali i pisali. Čitao je dobro, ali je pisao dosta teško. Bio je jako hrabar. Poginuo je u kasnijim borbama.

Sva naša odlučnost u ovom napada bila je nedovoljna. Nakon kratkog vremena morali smo se povući. Malo zatim izvršeno je povlačenje svih naših jedinica, pa i našeg bataljona k Ošlju.

Tu je postavljena jaka zasjeda. Saznali smo za namjeru neprijateljskog proboja prema Metkoviću, jer su ga od Dubrovnika i s Pelejšca napadale druge naše jedinice. Prema naređenju štaba brigade naša 3. četa nalazila se sa sjeverne strane ceste, dok su ostale čete bile s južne strane. Štab bataljona bio je kod 3. čete. U susjedstvu bio je 4. bataljon. U toku dana jedna neprijateljska patrola pokušala je izviditi naše položaje. Od nekolicine uhvaćenih saznali smo da će nas sutra ujutro napasti. Bili smo spremni. Napad je zaista bio silovit. Najprije je naišao jedan motociklista. Nitko na njega nije ni metka opalio, pa je stigao do štaba brigade i razoružali su ga kuriri. Nakon toga je nastupala manja grupa, a za njom tenkovi, pa lakši tenkovi (tankete), kamioni s »flakovima«, sve to praćeno pješadijom. Na našu zaprečnu vatru i na svoje mrtve i ranjene nitko se nije od njih osvrtao. Samo su išli naprijed. Bataljon je u kratko vrijeme bio potisnut. Treća četa se povukla sjeverno, a ostale južno od ceste. Štab bataljona se pokušao prebaciti na južnu stranu. Čim su se preko ceste prebacili komandant Drašković i komesar Korio-lan Cdpiko naišli su tenkovi. Zamjenik komandanta i ja ostali smo sa sjeverne strane. S nama je bila i drugarica Blaženka Katić, sekretar SKOJ-a u bataljonu. Zvali smo je »mala bambina«. Pri povlačenju raspalili smo po nekoliko rafala iz automata na neprijateljsku pješadiju koja se je penjala na kosu, a zatim smo tražili spas žureći prema položaju koji je držao 4. bataljon. Poteškoću nam je činila »mala bambina« koja nije mogla trčati kao nas dvojica. Stalno smo je požurivali. Čim smo se približili borcima 4. bataljona, oni su već bili prihvatili borbu uz samu cestu. Nakon kraćeg vremena i oni su bili odbačeni s ovih položaja. Tu je poginuo Ante Berak, zamjenik komandanta našeg bataljona. Prije je bio komandir čete u 4. bataljonu. Poginuo je tu među borcima kojima je dugo vremena

komandovao. Bilo mi je veoma teško. Ostao sam bez zamjenika komandanta, a ne znam da li su se Drašković i Kore uspjeli izvući i priključiti se glavnini bataljona. Ostao sam sâm kod 3. čete. Što je s ostalima, ne znam.

Sa sjevernih uzvišenja posmatramo neprijateljsku kolonu na cesti čija je dužina bila sve do Vukova klanca gdje su naši mineri razrušili cestu. Između nas i njemačke kolone nalazi se njihovo borbeno osiguranje. Promatramo naše avione kako nemilosrdno tuku po neprijateljskoj koloni. Na začelju vidimo naše jedinice koje već napadaju njihovu zaštitnicu. Oni odgovaraju vatrom iz svih vrsta oružja. Ruše jedan naš avion. Pod pritiskom naših jedinica sve je manji prostor što ga drži neprijatelj. Nastupila je nova noć i novi napad. Ovladavši ponovno podesnim položajima sve naše jedinice otvaraju užasnu vatru po neprijatelju. S obzirom na brojčanu nadmoć neprijatelja nismo mu se smjeh približavati prije nego ga dobro izmrcvarimo. Nisu ni oni stajali skrštenih ruku. Odgovarali su jakim i ubitačnom vatrom. Mi smo bih u povoljnijoj situaciji. Neki kamioni su se pretvorili u plamteću baklju. Većinom su ih sami zapalili. Ujutro smo pronašli strašan prizor na cesti. Neki su u toku noći pobjegli u pravcu Metkovića, ah je zarobljeno 620. Ostali su kamioni s izgorjelim leševima. Poubijani konji s izvaljenom ratnom tehnikom i opremom. Veliki broj njihovih poginulih vojnika, oštećenih tenkova i tanketa, kamioni s »tlakovima«, motorna vozila, konji i zaprežna kola. Sva teža ratna oprema i naoružanje uz opljčkanu imovfcnu stanovništva koja je potjecala iz krajeva odakle su se povlačili, davala je bijednu sliku pobijedene soldateske. Naše zadržavanje na tom groznom mjestu bilo je veoma kratko. Zgražali smo se nad prizorom kojega smo vidjeli. Uslijedilo je brzo ukrcavanje na brodove, kraći odmor na Pelješcu i priprema za nove borbe.

## ŽELJA ZAPEČAĆENA ŽIVOTOM

*Krasna*

*Nola-Purišić*

Nad strmim kanjonom Cetine, blizu Zadvarja okupljena grupa zarobljenika.

»Drugovi, tko će s nama da ostane — može, primit ćemo ga kao svoga. Tko neće može svojoj kući. Samo jedno zapamtite vi koji odlazite: Ne uzimajte oružje protiv nas! Ovaj put vam je oprošteno, ali to je zadnje!«

Riječi komesara, mladog, markantnog partizana iz Biokovskog odreda djeluju uvjerljivo. Zarobljeni domobrani sakupljeni s raznih strana tu pred kraj 1942. slušaju, razmišljaju... Neki od njih odmah se izdvajaju i ostaju uz jedinicu. Jedan ne skida oka sa komesara. Ostao bi istog časa. Razmišlja: doma u siromašnoj kućici ostala je majka sama, starica; tko zna je li živa? Samo da mi je vidjeti jedan put, odmah bih se priključio. I kada je odveden u tu prokletu vojsku bilo mu je teško, kao i majci, jer bio je jedina.

Sada mu je još teže. Vuče ga neodoljivo pjesma koja se čuje s proplanka, a kolona već zamiče i u njoj njegovih nekoliko drugova i zemljaka. Zamakne i zadnji borac, a on ostade sam, neodlučan, izgubljen.

Proteklo je dosta vremena, blizu dvije duge ratne godine, kad se komesar — sada na drugoj dužnosti u Prvoj dalmatinskoj brigadi, u magnovenju sjetio tog događaja.

Nakon nekoliko teških borbi, pred odlučni obračun s neprijateljem kod Vukova klanca pod kišom koja danima pada skupila se i šćućurila desetina partizana ispod jednog velikog kamena. Me-



đu njima su: nekadašnji komesar iz Biokovskog odreda, pa Ante Bačinić, Marin Petković, kurir Spiro Radetić... Zastala je prije nego što će u samu zoru krenut u izviđanje. Netko iz grupe istrči na otvorenu cestu i napije se kišnice koja je ostala u tragu neprijateljskih tenkovskih gusjenica, drugi se zagleda u tmurno nebo, netko oslušnu daleku pucnjavu. Podno malog zaseoka vodi put izvidnicu na obližnji brežuljak. Još je rano, ne sviče i nekadašnji komesar zastane pred kamenom kućicom. Vrata trošna, kako se nasloni — otvoriše se sama, jednostavno, rasuše se. Ognjište! Suha drva naokolo. Dva trošna drveta prislonjena kao zamjena za klu-pu. Za čas se rasplamsa vatra. Koliko je dana, mjeseci prošlo da partizani nisu osjetih toplinu domaće vatre?!

Iznenada na vratima se pojavi preplašena, pogrbljena starica i — za čas nestane. Kako ona nestade ču se razgovor, više šapat. Mi se pokrenusmo u tom malom prostoru. Ugledasmo na vratima čovjeka razgoljenih prsa, napola obučena. Jedan od nas ga zgrabi i grubo posjedne na drvo uz ognjište. U odsjaju vatre čovjek uzbuđeno promatra hce po lice i pogled zadrži na komesaru. Zastane ukočen, što od naglog buđenja, što od grupice naoružanih ljudi u kojima prepozna partizane, a među njima i nekadašnjeg komesara iz kanjona iznad Cetine. Tako zagledan, on upita:

»Jesi li ti ono nama držao govor?«

»Kakav govor? Kome? — Tebi? Gdje?«

»Znaš, reče on, onoj grupi zarobljenih domobrana. Ja sam ta-mo bio među njima i dobro sam te zapamtio!«

Borci se gledaju. Sto će se sad odigrati? Nekadašnji komesar potvrdi: »Da, da, bio sam!«

Čovjek zatim uđe u drugu prostoriju (koja je prislonjena uz malu kuhinju) i vrati se, noseći torbicu. Reče: »Onaj put nisam ostao s vama, ali oružje protiv vas nisam uzeo. Ja bih s vama no-čas!«

Izvidnica krene prema vrhu brda s jednim borcem više! Istog dana poshje podne nastavljajući borbe Prva dalmatinska nije stig-la ni da unese u svoj spisak jednog novodošlog borca, a to isto poshje podne on je poginuo u prvoj liniji, kao bombaš, u borbi protiv Nijemaca. Svoju davnu želju da ostane s partizanima naše brigade zapečatio je istoga dana svojim životom.

## SKOJEVKA IZ VRPOLJA

*Duje      D ražin*

Za nama je ostao krvavi Sumartin i Vukov klanac. Brigada je s Pelješca prebačena na sektor Trogir — Seget. Kratak odmor i slijedeći zadatak: Šibenik. Prema podacima dobivenim u Stabu brigade prvi susret našeg 2. bataljona s neprijateljem trebao je biti pred Vrpoljem, tj. na prvo<sup>^</sup> obrambenoj liniji Šibenika. Naročito nam je skrenuta pažnja na kotu sv. Juraj. Marš u pravcu Šibenika cestom kroz potpuno partizanski kraj. Za osiguranje isturili smo samo jedno odjeljenje.

Prvi dan marša završio je kod jednog manjeg naselja čija je crkva, omeđena kamenim zidom, dominirala čitavom okolicom i cestom. Od mještana smo saznali da su se u crkvi nalazili Nijemci i da su se povukli prije nekoliko sati. Ovo nas je prisililo da pojačamo budnost. Crkvu gdje smo se i mi namjeravali smjestiti provjerili smo da nam neprijatelj nije ostavio mine ili neku drugu stupicu. Očistili smo je i htjeli ubaciti nešto nove čiste slame upravo kada se iz obližnjeg šumarka pojavio mjesni pop. Zatražio je da napustimo crkvu, što nam se nije svidjelo. Ispričao nam je da su se Nijemci prisilno smjestili u crkvu, a on kao simpatizer partizana da je morao pobjeći. Uvjeravao nas je kako je čitavo selo partizansko. Pomogao nam je da uz pomoć odbornika po kućama smjestimo borce i pripremimo večeru. Tako smo postali dobri prijatelji. Sutradan smo nastavili marš i nešto prije zalaska sunca stigli pred Vrpolje. Čudili smo se što nam Nijemci dozvoljavaju da ovako napredujemo izbjegavajući svaki kontakt. Slutnja da nam pripremaju nekakvu zamku nije se ostvarila.

Stigavši pred Vrpolje, prema neprijatelju smo isturili samo manje osiguranje. Borci su se odmarali i pripremali za noćni napad. Bolničarke su sređivale svoje sanitetske torbe, kuhari dogotovljavali večeru. Štab bataljona s komandama četa osmatrao je neprijateljske položaje. Nakon toga, komandant bataljona Milorad Drašković odredio je svakoj četi pravac i sektor napada. Detaljnijih podataka o neprijatelju nismo imali. Iz ranijih iskustava smo saznali da se pored ovako lako uočljivih bunkera negdje u blizini nalaze kamuflirane i dobro utvrđene otporne točke.

Računali smo da je moral neprijateljskih vojnika slab s obzirom na to da smo ih u posljednje vrijeme stalno gonili, a nadajući se noćnom iznenađenju nismo vjerovao da će njihova obrana biti toliko žilava, kao što se pokazalo kasnije. Zbog toga nisu ni pripreme za prvi dan napada bile potpune.

Nakon obilate večere u određeni sat čete su krenule u napad. Prva je krenula 2. četa čiji je sektor napada bio najudaljeniji. Međutim, nešto zbog mraka, nedovoljnog poznavanja i neprohodnosti terena 2. je četa otišla i suviše u lijevo. Time je put do neprijatelja bio duži, a i veza s ostalim jedinicama bila je prekinuta. Ostale čete stigle su prije do neprijatelja, ali zbog švapske opreznosti i eksplozija nagaznih mina, bile su otkrivene ranije nego je uspostavljena veza sa 2. četom, pa su odmah stupile u napad. Žica, nagazne mine, učestale svijetleće rakete i jaka neprijateljska vatra prisilile su nas da odstupimo. Tek nakon toga je uslijedio samostalan napad 2. čete na lijevom krilu, koji je isto tako bio odbijen. Novi napad iste večeri nismo ni pokušavali poduzeti. Te noći većih uspjeha nismo postigli, osim uznemiravanja neprijatelja, što smo bolje uočili raspored njegovih snaga, vatrenih točaka, minskih polja i žičanih prepreka, koje smo čak na pojedinim mjestima načeli. Uvjerili smo se da će neprijatelj pružiti jak otpor. Sve nam je to koristilo u planiranju narednih napada.

Drugi noćni napad uz pomoć pojedinih članova štaba brigade bio je bolje isplaniran i pripremljen. Osim toga kao pojačanje na naš sektor prebačena je minobacačka četa brigade, kao i jedna grupa tenkova.

Točno u određeni sat minobacači su počeli tući neprijateljske položaje. Cestom su nastupali tenkovi. Borci bataljona već su se

nalazili na položajima odakle je trebalo da se priključe tenkovima i da ih prate. Međutim, ratna sreća nam ni ovu noć nije bila naklonjena. Naime, neprijatelj je otkrio položaj naših minobacača i snažno ih zasuo minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Posljedica toga bilo je nekolicina drugova izbačenih iz stroja, prekid minobacačke vatre i mijenjanje položaja naših minobacača.

Ni naši tenkovi nisu bolje prošli. Tek što su se približili streljačkom stroju bataljona bili su otkriveni. Na osnovi ranije pripremljenih elemenata za gađanje na mjestima kretanja tenkova neprijatelj je stvorio jaku zaprečnu vatru. Da bi izbjegli uništenje prije nego uopće stupe u akciju, tenkovi su morali skrenuti sa ceste. Pri tome su se dva tenka zaglavila u jarugama i ostali nepokretni. Morali smo držati njihovo osiguranje i pomoći im u izvlačenju. Srećom, neprijatelj je bio spreman samo na obranu pa iz žice i bunkera nije ni izlazio. Nakon kraćeg napornog rada boraca i posade tenkova, prvi tenk je bio izvučen, a uz njegovu pomoć izvučen je i drugi neoštećen. Organizacija novog napada iste noći nije dolazila u obzir, jer je počelo svitati.

Slijedeći dan protekao je u odmoru i novim pripremama. Za idući noćni napad u pomoć je pridošao još i jedan dio divizijske artiljerije. Tog dana se i vrijeme pokvarilo. Povremeno je padala sitna kiša. Iako smo se već par dana stalno tukli oko Vrpolja, bez pravih rezultata i premda smo osjetili tvrdoglavu upornost branilaca, moral naših boraca i rukovodilaca ni u čemu nije opao. Zelja za uništenjem i likvidacijom neprijatelja bili su jači od svakog fizičkog napora i životne opasnosti. Kada smo s novim planom napada upoznavali jedinice, jedan od boraca zanosno je viknuo: »Pa s ovim oružjem mogli bismo zauzeti i Berlin«.

U određeno vrijeme sve je bilo spremno za početak našeg udara. Mi u štabu bataljona nalazili smo se na položaju kod telefona, spremni da početkom artiljerijske pripreme krenemo svaki na svoj zadatak. Često pogledavamo na satove, jer za deset minuta treba da otpočne artiljerijska priprema. Svi smo uzbuđeni, prilično napieti živaca. Vrlo malo govorimo. Pomalo smo i zamišljeni. U tom momentu u moja razmišljanja uplelo se selo koje napadamo, naše partizansko, iako su u njemu Nijemci. Veliki broj ovdašnjih sinova i kćeri sada se kao partizani bore za oslobođenje raznih krajeva.

va naše zemlje. Tko zna koliko ih sada ima živih a koliko ih je poginulo. Siguran sam da će nas kao i u ostalim mjestima koje smo oslobađah, mnogi mještani pitati za svoju djecu partizane, navodeći jedinicu u kojoj se nalaze. A mi sada strahujemo da naši minobacači i naša artiljerija tukući neprijateljske položaje pogode njihove domove, da naši tenkovi, razbijajući neprijateljske prepreke poruše njihove kućice, ili da od metka našeg borca nehotice strada koji naš čovjek. Nastojao sam rastjerati sve te ružne misli. U tami sam promatrao i ostale drugove u štabu i svi skupa smo zurili u tamnu noć. Pogledao sam u ručni sat, koji je u moj posjed došao poshje borbe u Blatu na Korčuli, kada smo Grgo iz 3. čete i ja zamijenili satove. Fosforescantne kazaljke na satu pokazivale su da do početka artiljerijskog napada fali još oko pet minuta. Znači, sve je gotovo. Ali tada se desilo nešto neočekivano. Među nas su upali dvojica boraca i doveli mladu djevojku. Slabo obučena, na nogama seljački opanci i vunene čarape. Pokislo joj ono jadne odjeće što je imala. Nešto od hladnoće, a vjerujem i nešto od neizvjesnosti i straha prilično se tresla. Jedan od boraca, obraćajući se komandantu raportirao je: »Druže komandante, doveo sam ovu djevojku. Dolazila je iz Vrpolja i naletjela pravo na naš streljački stroj. Kaže da je skojevka i da je došla obavijestiti nas da su se Nijemci povukli iz Vrpolja«. Ovo me je trgnulo iz razmišljanja. Dok je komandant s njom razgovarao, ja sam je u polutami promatrao, mjereći je od glave do pete. Sretan sam bio kada je rekla da je SKOJ-evka. Učinila mi se veoma hrabra. Odmah sam je zamislio kao spasitelja velikog broja roditelja naših boraca i zaštitnicu njihovih domova. Naime, da je zakasnila samo pet minuta, ili da se mi slučajno nismo našli tu pored telefona toповi bi riknuli, tenkovi i borci jurnuli. Vremena za razmišljanje i diskusiju nije bilo. Svega nekohko minuta nas je dijelilo od početka napada. Odmah telefonski javljamo štabu brigade o izjavi mlade SKOJ-evke s našim mišljenjem da joj vjerujemo, uz napomenu da zbog kratkoće vremena njezine navode nismo provjerili. Nakon toga smo još napetijih živaca, tu pored telefona, čekah početak napada ili bilo kakvu vijest iz štaba brigade. Upravo kada su kazaljke sata pokazale vrijeme početka napada zazvonio je telefon. Zatekavši se kod telefona prvi sam zgrabio slušalicu. Iz šta-

ba brigade su javljali: »Naredili smo da se obustavi artiljerijska priprema. Duje, uzmi jednu desetinu, neka vas vodi mlada SKOJ-evka, popni se na kotu sv. Juraj i kao znak zapali vatru. Ponovo provjeri mladu SKOJ-evku i budi oprezan«. Laknulo je meni i ostalima koji su se tu našli, kad sam ih upoznao s naređenjem.

S mladom seljankom i prvom desetinom na koju naidoh krenuli smo kroz noć prema Vrpolju. Naprijed smo isturili dvojicu izviđača. Iako smo joj vjerovali, desetar i ja držali smo neprekidno pod kontrolom mladu djevojku. Da smo naišli na bilo kakvu zasjedu ona bi bila prva žrtva. Vjerujem, da se nikada (iako ona to nije znala), nije izložila takvoj životnoj opasnosti. Pored pogibelj^ od neprijatelja, prijetila joj je opasnost i od naših automata. U tako delikatnoj situaciji bili smo spremni na najgore, pa prema tome ništa bolje nismo mogli poželjeti ni ovoj seljančici. Prolazeći pored nekoliko kuća popeli smo se do samog uzvišenja sv. Juraj. Na brzinu smo obišli zaselak. Dok smo se pripremali da zapalimo vatru smatrajući da nema Švaba, pozvao me je jedan borac vodeći me do kamene kuće sa balaturom ispod koje je bio ulaz u podrum. Kroz stara i dotrajala vrata izbijalo je slabo svjetlo. Iz podruma je dopirao neki žamor. Ne govoreći ništa djevojci, pripremili smo dvojicu boraca sa bombama i dvojicu s automatima. Tada smo joj naredili da zakuca na vrata. Iako sam nastojao da ona ne primijeti našu opreznost i podozrenje, dok je prilazila vratima primijetio sam da nije hladnokrvna. Prišla je i lagano, moglo bi se reći stidljivo, pokucala. Unutra je sve zašutjelo, čak su i svjetlo prigušili. Nitko se nije odazivao. Na ponovno kucanje iz podruma se javio jedan muški, ali drhtav glas i pitao: »Tko je?« Ona je kratko odgovorila: »Naši«. Opet je sve zamuklo. Iako se sve to veoma brzo odvijalo, nama se učinilo strašno dugo. Na ponovljeni djevojčin poziv iznutra je onaj isti glas pitao: »Koji naš?« Sada je već ona glasnije i hrabrije odgovorila: »Naši partizani«! Prišapnuo sam joj da ih upozori neka pogase svjetlo i otvore. Tako su i postupili, a na vratima se pojavilo nekoliko hrabrih.

Nijemci su pred početak borbi čitavo selo zatvorili u kuće. Vidjevši nas onako naoružane i ratnički raspoložene u početku su nas gledali zastrašeno. Ni sami nisu vjerovali da smo partizani. Nedoumicu i strah je razbila mlada SKOJ-evka. Nastalo je grlje-

nje i ljubljenje. Veselju su se svi pridružili, djeca, starci i starice. Svi su htjeli da nas zagrlje i poljube. Svi su imali za nekog da pitaju, netko za oca, brata, muža, sina, kćer itd. Upozorivši ih da na koti sv. Juraj moramo zapaliti vatru kao ugovoreni znak, za minut su sami sakupili drva. Pokazujući put i prolaze kroz mine i žicu brzo smo se popeli do samog vrha. Tu gdje dugo vremena nitko od njih nije smio da prijede, gdje je dugo vremena vladala nje-mačka soldateska, sada su oni sami zapalili veliku slobodnu par-tizansku vatru. To je bio znak da je i sv. Juraj u partizanskim rukama.

Nakon toga smo se i mi malo opustih i pridružili se slavlju. Našla se poneka suha smokva i rakija. Nuđeni smo hranom kojom su i sami oskudijevali. Razvila se priča i razgovor. Postavljali su nam mnoga pitanja. Većinu njihovih mještana nismo poznavali, a za jednoga smo zatajili pogibiju, jer ih nismo htjeli ražalostiti u momentu slavlja. Tako smo dočekah svitanje novog dana.

Kad se već dobro svanulo, skupa sa mještanima posmatrali smo nastupanje našeg bataljona, čija prethodnica je već bila od-makla od sela žureći za neprijateljem koji se povlačio prema Ši-beniku. Trpeći pritisak a bez čvrstog oslonca na utvrđenja, min-ska polja i bodljikavu žicu, neprijatelj nije ni čekao naš ozbiljniji napad. Osim manjih čarki na odstojanju ništa se značajnije nije dešavalo. Nastupala je noć sa sitnom kišicom. Od neprestanih bor-bi koje su vođene poslije pada Vrpolja danju i noću, osjećao se umor. U Šibeniku se već vide ogromne vatre i čuju detonacije od eksplozija. To Nijemci pred povlačenjem uništavaju i pale sve što mogu. Nastojimo što prije stići u Šibenik i spasiti što se može. U mraku za nama zaostaju manje grupice razbijenih neprijateljskih vojnika. Na čelu kolone nalazi se čitav štab bataljona. S nama je komandant brigade Bogdan Stupar i zamjenik komesara Veljko Kadijević. Na cesti nalazimo jednog napuštenog konja. Preko nje-ga nabacujem kišnu kabanicu i tako ga pojašem. Ovako mi je mnogo lakše. Bezbrizno nastupamo. Komandant brigade u razgo-voru nam saopćava da se Serbo sa svojim 4. bataljonom sa sje-verne strane penje na Šubićevac. Zaneseni uspjehom, u razgovoru nitko ne primjećuje da smo odmakli od prethodnice bataljona. Čak nismo primijetili da smo prešli i posljednji red bodljikave žice

koja je bila s jedne i s druge strane ceste. Tada, odjednom, dvadesetak metara od nas iz mraka netko zaviče: »Alt«! Uz to je još nešto dodao što nisam razumio. Netko se iz grupe snašao i odgovorio: »Dojčen soldaten« i istodobno malo tiše: »Lezi, Nijemci«. Ne dobivši odgovor Nijemci su odmah otvorili vatru. Istodobno su iz lakih bacača ili tromblona izbacili nekoliko bombi. Već tada smo bili polijegali uz cestu, ili sa strane. Borci iz prethodnice već su se razvili u strijelce i prihvatili borbu. S položaja par stotina metara iznad ceste netko je iz mitraljeza raspalio po nama i neprijatelju. Nastalo je kratko zatišje. Pokušali smo se povući. Tek tada smo primijetili žicu. Bojeći se mina, skočili smo na cestu, zaobišli žicu i puzajući jarkom povukli se do ostalih boraca. S nama je bio i zamjenik komesara brigade. Čudili smo se u kakvoj smo se situaciji našli, a sve zbog nesmotrenosti. Smrtno je pogođen Rato Tomas, a imali smo nekoliko lakše ranjenih koji su odmah bili previjeni i nastavili borbu. Među ostalim bio je ranjen i komandant bataljona. Metak ga je samo malo po stomaku okrznuo. Kad ga je bolničarka previjala i vidjevši da nema opasnosti produžio je sa svojim bataljonom. Neko mu je u šali dobacio: »Sreća tvoja da nisi imao veliki stomak«. Na cesti je ostao ubijen moj nesuđeni konj. Ovo je dalo povoda da se nasmiju i na moj račun: »Bolje da ti je ubilo konja nego tebe«. Prema naređenju komandanta Bogdana, tu smo morali čekati dok se ne izvidi kakve snage se nalaze na kosi. Za to vrijeme neki borci zaspashe od umora. Nakon kraćeg vremena dobili smo naređenje za pokret. Tako smo stigli negdje na liniji Baldekin—Križ i skrenuli u Mandalinu. Na brzinu pretražili smo Mandalinu i uvjerivši se da nema neprijateljskih snaga, jednu četu uputili smo da zatvori izlaz iz Kanala. U Šibeniku se ogласiše zvona, radost i pjesma, a neki su od veselja čak i u zrak pucali. Stigla je sloboda i na ulice Šibenika.



## NAPAD NA ZAVALJE

*Ante      B a č i n i ć*

Poslije gonjenja razbijenih dijelova neprijatelja koji je iz uporišta Donji Lapac i Nebljusi bježao prema Bihaću, 1. bataljon Prve dalmatinske brigade prikupio se 23. ožujka 1945. godine u rajonu sela Veliki Skočaj. U očekivanju 3. tenkovskog bataljona, s kojim je bio planiran zajednički napad na uporište Zavalje i za dalja dejstva preko Zegara i Bihaća, proleter i su vršili intenzivne pripreme.

Kad se zanoćilo primljen je izvještaj da će tenkovski bataljon stići iz pravca Nebljusa s velikim zakašnjenjem, jer se sporo popravljajući put Nebljusi—Skočaj koji je neprijatelj u povlačenju porušio na mjestima gdje je tenkovima nemoguće kretanje izvan puta.

Pošto situacija nije bila za čekanje, donijeta je odluka da naš bataljon sam, bez podrške tenkova, izvrši noćni napad na Zavalje i ovlada ovim njemačko-ustaškim uporištem.

U užem rajonu sela Zavalje zemljište je karakteristično po vrlo strmim padinama. Sa sjeverne strane strmim padinama spuštao se vijugav put prema selu Zegar, a s južne i jugoistočne strane pružala se velika jaruga. Takvo zemljište nudilo je neprijatelju odlične uvjete za osmatranje prilaza uporištu i za organizaciju sistema vatre. Posebnu pažnju neprijatelj je obratio zatvaranju puta od pravca Nebljusa, tj. s juga. Dio ovog puta ispred uporišta bio je miniran protutenkovskim minama, jer je neprijatelj iz ranijih borbenih dodira s našim jedinicama znao da u našim dejstvima učestvuju i tenkovi. U uporištu se nalazilo oko 120 neprijateljskih vojnika s velikim brojem »šaraca«, »pancerfausta« i tromblona.

Bataljon je stigao pred Zavalje oko 01,30 sati 24. ožujka poslije marširanja po kiši. Prema odluci komandanta bataljona Đure Kotorša zauzet je borbeni poredak. U rezervi je bila 1. četa bez 1. voda, koja se nalazila u koloni pored puta, spremna da stupi u borbu zavisno od razvoja situacije, koja nije bila dovoljno jasna i jer se očekivao žilav otpor neprijatelja.

Jedinice su bile opskrbljene pripremljenim pružnim minama za uklanjanje žičanih prepreka kojima je neprijatelj opasao južni i istočni dio uporišta. Glavnu ulogu imala je u napadu 2. četa i 1. vod 1. čete. Oni su se morali neprimjetno privući žičanoj ogradi, minirati je pružnim minama i zatim izvršiti juriš. Treća četa dobila je zadatak da privuče na sebe vatru i pošto 2. četa izvrši juriš i izbaci neprijatelja s položaja, da i sama krene na juriš prema selu i spriječi izvlačenje dijelova neprijatelja koji brane zapadni dio uporišta.

Neprijatelj je osvjetljavao prilaze svijetlećim raketama i otvarao jaku vatru iz bunkera, bez obzira na to što nije otkrio približavanje naših jedinica, jer su se one vješto kretale u malim kolonama. Borci su brzo zalijegali, čim bi primijetili ispaljenu raketu s neprijateljskog položaja. Po lavežu pasa u obližnjem selu, kroz koje su naše jedinice prolazile, neprijatelj je naslutio da se nešto sprema i zato je povremeno otvarajući vatru razbijao vlastiti strah i davao partizanima na znanje da je budan. Stoga naše jedinice nisu davale poseban značaj ovoj vatri.

Prve eksplozije pružnih mina grunule su na pravcima napada 2. čete i 1. voda 1. čete u 1,45 sati, kao što je bilo i naređeno. Tada su desetine signalnih raketa osvijetlile teren kojim se protezao veliki broj rovova iz kojih se sručila kiša metaka i tromblonskih mina na naše borce. Po letu zrna iznad same površine zemlje moglo se zaključiti da je neprijatelj solidno pripremio sistem vatre i za noćno gađanje. Međutim, najveći broj tromblonskih mina prebacivao je naš streljački stroj i eksplodirao duboko u jaruzi.

Na lijevom krilu 3. četa je bila prikovana za zemlju vatrom iz dva neprijateljska bunkera. Niz strmo zemljište kotrljale su se ručne bombe i eksplodirale među borcima, tako da je već bilo nekoliko ranjenih.

Kad se vatra neprijatelja stišala, nekoliko grupa boraca iz 2. čete pokušalo je da prođe kroz prolaze koje su otvorile pružne

mine. Neki od njih uspjeli su se provući bez gubitaka kroz otvore u žičanim preprekama, ali su se ubrzo morah zaustaviti, jer je brisani prostor između žica i rovova neprijatelj stalno držao pod vatrom i obasipao ručnim bombama. Samo jednoj desetini iz 1. voda uspjelo je da se jednom vododerinom provuče i ručnim bombama napadne neprijatelja u rovu. Ali, ubrzo se i ona morala povući, tako da je ponovo zaleгла kod prolaza u preprekama.

Vrijeme je brzo prolazilo i približavala se zora. Trebalo je tražiti pogodnije rješenje za napad. Komandant bataljona je s komandirima četa razmišljao što poduzeti dalje i kako djelovati u svitanje, kad će početi minobacačka i artiljerijska vatrena podrška. U međuvremenu komandir 3. voda iz 3. čete Jerko Crljen, samoinicijativno je odlučio da se sa svojim vodom neprimjetno ubaci u uporište i olakša dejstvo ostalih jedinica. Obezbeđujući lijevi bok borbenog poretka bataljona, komandir voda je odlazio na svoje lijevo krilo i provjeravao budnost svojih boraca. Udaljivši se s jednim borcem-pratiocem nešto dalje ulijevo od streljačkog stroja zaključio je da postoji mogućnost da se neopaženo uvuče u uporište. Tiho i oprezno krenuo je naprijed i odjednom začuo govor a zatim ugledao silhete neprijateljskih vojnika kako se izdižu i odlaze. Ispravno je zaključio da neprijatelj napušta taj rov. Vjerojatno je neprijatelj s ovog pravca povukao desetak vojnika i uputio ih za ojačanje obrane na istočnoj strani gdje je osjećao jači pritisak.

To je bio razlog što je komandir Crljen odlučio da jednu desetinu ostavi na položaju, a s druge dvije da se ubaci u uporište i napadne s leđa bunkere i roveve na pravcu napada njegove čete, Komandiru jedne desetine dao je zadatak da privlači vatru neprijatelja na sebe, a kad čuje prasak ručnih bombi da povede desetinu na juriš i što prije uhvati vezu s ostalim dvjema desetinama. Preko jednog borca upoznao je komandira susjednog voda sa svojim planom. Komandir čete nije znao za to, jer se u to vrijeme nalazio kod komandanta bataljona.

Dvije desetine krenule su na zadatak. Premda nepotpunog sastava (ovo je bio treći dan neprekidne borbe) i umorne pažljivo su krenule. Na čelu kolone bio je komandir voda Jerko Crljen noseći »šarca«. Za njim su išli bombaši, pa puškomitraljci, svega 15 ljudi. Poslije desetak minuta opreznog i napornog kretanja stigli su

na mjesto gdje će se pokušati ubaciti u uporište. Do ispražnjenog rova bilo je oko 50 metara. Nije se čuo nikakav govor. Borci su čekali u zaklonima dok se komandir s jednim desetarom korak po korak približavao rovu da bi se uvjerio da li ima koga u rovu i utvrdili nema li mina. Kod 2. čete na istočnoj strani čula se samo povremena vatra. To je navodilo na pomisao da neprijatelj može svakog časa vratiti ljudstvo u ovaj rov. Mina na ovom dijelu nije bilo, a žičana ograda bila je na nekoliko mjesta pogažena. Vjerojatno je taj prolaz služio neprijateljskim vojnicima da prijekim putem iziđu iz uporišta u obližnje selo.

Kad je vod posjeo rov, 1. desetina sa dva »šarca« zauzela je položaj tako da može spriječiti neprijatelja da intervenira od pravca seoskih kuća, dok će komandir voda s ostalim ljudstvom napasti neprijatelja s leđa u bunkerima i u rovu koji se nalaze u pravcu napada 3. čete. Eksplozije ručnih bombi i jaka vatra puškomitraljeza bit će znak bataljonu da je vod u uporištu.

Osvjetljavanje koje je vršio neprijatelj koristilo je da se bolje osmotri neprijateljski položaj, a posebno bunkerima koje će napasti. Moralo se nekoliko puta žaleći da ne bi trpjeli gubitke od mitraljeske vatre 2. čete koja u tom trenutku nije znala da se ovaj naš vod ubacio u uporište. Odjeljenje s komandirom voda neprijetno i bez gubitaka privuklo se bunkerima, a desetar prvim seoskim kućama. U jednoj velikoj vrtači, odakle su se dobro vidjela oba bunkera, prikupljeni su borci i svaki je dobio svoj zadatak: grupa bombaša da uništi bunkere, a ostali da s leđa napadnu neprijatelja u rovu. Prve ručne bombe eksplodirale su u desnokrillnom bunkeru. Istodobno rov je zasut ručnim bombama. Nastala je oštra, kratka borba. Ovaj je dio posade uporišta bio likvidiran.

Neki borci su prikupljali zarobljene ustaše i Švabe, a komandir Crljen signalnim mecima dao je znak četi da je izvršen zadatak. Ubrzo je cijela 3. četa bila u prvim rovovima uporišta. Komandir voda sa svojim borcima priskočio je u pomoć desetaru koji je s dva puškomitraljesca vodio borbu s grupom neprijateljskih vojnika u selu.

Za to vrijeme 2. i 3. četa gonile su posadu s istočnog dijela uporišta koja je u panici bježala prema Zegararu. Ubačeni vod sam je zarobio 30 neprijateljskih vojnika, a imao je samo jednog ranjenog borca. Kad se svanulo vidjelo se kako su dobro bili utvr-

đeni ovi položaji. Komandant bataljona pohvalio je pred svima komandira voda Jerka Crljena i sve borce za uspješno izveden poduhvat.

Kad je bataljon krenuo prema Zegaru, iza zauzetog uporišta Zavalje čula se tutnjava tenkova koji su tek pristizali. S njima je bataljon ušao prvi u Bihać.

*ti st*  
148

## MINERI NA BIHAĆU

*Ante Kljakaović*

Prva dalmatinska proleterska brigada u sastavu 26. divizije napala je 25. ožujka 1945. godine na grad Bihać. Bio sam komesar minersko-pontonirske čete brigade, a ujedno i komandir, jer nakon odlaska komandira čete druga Kalajdžića na školovanje u SSSR zamjena mu nije stigla sve do našeg ulaska u Tržić.

Na pravcu nadiranja naše brigade cesta je na više mjesta bila minirana, a na nekim dijelovima i srušena, čime je bilo usporeno, bolje reći onemogućeno prolaženje brigadne i divizijske motorizacije.

Ceta je bila sastavljena od pripadnika nekohko evropskih nacija, uglavnom zarobljenika, s izuzetkom komandnog sastava, jednog građevinskog inženjera, kuhinjskog osoblja i nekolicine naših boraca, koji su ujedno bili vođe grupe pri izvršavanju pojedinih zadataka (čišćenje minskih polja, ispitivanje terena itd.). U četi je bilo Austrijanaca, dvojica od njih su bila židovskog porijekla, dva Nijemca iz Berhna, koji su se predah u borbi za Sumartin na otoku Braču, zatim nekoliko Belgijanaca i Nizozemaca, te još nekih nacionalnosti. Svi su oni bili uglavnome (ih barem u većini) dobri poznavaoči minerskog zanata, što su pokazali u dotadašnjim zadacima. Bili su točni, disciplinirani i odlučni pri izvršavanju postavljenih zadataka. U tome su se isticali Berlinčanin Hans i jedan Austrijanac, koji je znao naš jezik i služio kao prevodilac naređenja. Obojica su kasnije odlikovani *Ordenom* za hrabrost.

Na suženom dijelu ceste zaustavio sam četu po naređenju jednog člana štaba brigade. Drug inženjer odmah je rasporedio

ljudstvo radi osposobljavanja ceste. Bilo je već pola noći. Osvjetljenje nismo imali, a da smo ga i imali ne bismo ga smjeli upotrijebiti jer su ovaj dio ceste s položaja oko Bihaća Nijemci povremeno tukli iz topova i bacača. Usprkos eksplozijama granata nismo odustajali od rada, da bismo što prije omogućili pokret motorizaciji, tenkovima i ostalim vozilima radi pomoći pješadijskim jedinicama. Srećom, neprijatelj nije precizno gađao pa nismo imali gubitaka. Tu noć, a i sutradan četa je radila bez odmora i bez jela, jer unatoč želji sa snagama i sredstvima koje smo posjedovali cesta se nije mogla prije osposobiti. Na zadnjoj ruševini još smo radili i druge večeri. Problem nam je predstavljao jedan ogromni kamen, prečnika oko 4 metra, koji se uslijed miniranja ceste srušio i tako spriječio prolaz. Mučili smo se s ovim kamenom nekoliko sati da pod njim potkopamo cestu. Bili smo kasno u noć blizu uspjeha kada nam je prispjela u pomoć minersko-pontonirska jedinica divizije. Ona je svojim mehaničkim sredstvima uklonila kamen. Motorizacija je odmah požurila prema Bihaću.

Pri uklanjanju ove posljednje prepreke četu sam povukao od ceste malo u stranu da se ljudstvo odmori, a ujedno da sačekamo novo naređenje. Pošto u toku noći nije stiglo nikakvo naređenje, oko 6 sati ujutro 27. ožujka, uputio sam se prema Bihaću udaljenom nekoliko kilometara. Jasno se čula pucnjava svih vrsta oružja. Namjeravao sam da štabu brigade podnesem izvještaj i tražim uputstvo za naredni zadatak. Došavši na cestu ugledao sam svog mještanina, drugara iz djetinjstva, Antu Radmana koji je stigao sa spomenutom divizijskom jedinicom. I njega je vodio put prema Bihaću. Nastavili smo zajedno, čavrljajući o svemu i svačemu, kako to i biva kada se nakon duže vremena sretnu dobri drugovi. Prilično smo odmakli od jedinice, ne obraćajući pažnju na opasnost koja nam je prijetila s lijeve strane, sa brežuljaka. Bezbrizno, pa i nedovoljno pažljivo smo hodali, kada smo navrh jednog brežuljka, udaljenog od nas oko 300 metara, ugledali ljudske figure koje se nešto komešaju. Zaustavili smo se, pogledavši u tom pravcu. Kako su se borbe već vodile na ulicama Bihaća, a od grada smo bili udaljeni više od 2—3 km, pomislili smo da su to naši i nastavili smo put. Ne znam zašto sam se nakon par koraka ponovo okrenuo prema ovim ljudima. Valjda zbog opreznosti ili instinkta opasnosti. Ugledao sam kako se na štapu podiže bijela zastava.

»Gledaj Radmane! — začuđeno ću — »oni ljudi podižu bijelu zastavu! Nisu ono naši!«

U istom momentu čujemo povik s brežuljka, da bi željeli s nama pregovarati. Nismo imali drugog izbora, budući da se nismo mogli skloniti u slučaju njihova napada s obzirom na brisan teren. Iza brežuljka počelo je navirati sve više i više ljudi, pa nam je bilo jasno da se ne radi o nekolicini ljudi već o cijeloj jedinici. Doviknemo im da dođu pregovarači dolje.

Kad su došli do nas, vidio sam da su domobrani. Pošto sam ja imao oznake oficira, to su se, pozdravivši, obratili meni s ponudom da će se predati s cijelom opremom i ljudstvom. Ja sam im saopćio da se nalaze među našim jedinicama i da drugog izlaza i onako nemaju. Sto se tiče predaje, rekao sam, neka ljudstvo siđe na cestu i tu položi oružje. Među pregovaračima nalazio se jedan oficir, po čijoj se zapovijesti jedinica na brežuljku postrojila i u koloni uputila prema cesti, k nama. Moram priznati da mi nije bilo ugodno kad sam ugledao oko stotinu domobrana. Među njima je bilo sigurno i ustaša, jer se to moglo primijetiti po kapama s kojih je skinuto slovo »U«. Tada je za mene bilo glavno: kako s oružjem postupiti, jer ako im ostavim da nose oružje, može naići koja naša jedinica i nastati sukob zbog nepoznavanja stvarne situacije. Naradio sam da se oružje položi na hrpu, a dvojica domobrana da oružje čuvaju dok naša vojska ne dođe po plijen. Ostali domobrani pod komandom svojih časnika i podčasnika, uz pratnju druga Radmana, neka krenu do prve naše jedinice, a to je upravo bila Radmanova četa koja je u tom trenutku bila udaljena nešto više od jednog kilometra.

Vidjevši da su domobrani demoralizirani i po načinu na koji su se predali, bio sam uvjeren da će se sve u redu završiti. Nakon toga sam krenuo put Bihaća, u štab brigade.

Oko deset sati prije podne stigao sam na položaj 1. bataljona koji je bio u borbenom rasporedu sa desne strane mostića, među kućama. Razgovarajući i pozdravljajući se s poznatima, borcima moje ranije jedinice, raspitao sam se za štab brigade.

Prolazio sam gradskim ulicama. U jednom momentu našao sam se, i ne znajući kako, ispred rasporeda bataljona, na tridesetak metara od rijeke Une. U vrtnoj ogradi nabasao sam na ustaško-do-



mobranski bunker, koji je bio preudešen od trapa za krumpir, odakle je pucao lijep pregled na most preko Une. Iz tog trapa-bunkera moglo se uspješno tući pušcanom i mitraljeskom vatrom po našim borcima koji bi pokušali prelaziti preko mosta. Bunker je bio kamufliran obraslom travom, tako da se nazirao samo otvor — prozorčić iz kojeg je virio brzi »šarac«. Mada se ovaj bunker nalazio svega oko 20 metara ispred položaja bataljona, za nj izgleda nitko nije znao dok ja slučajno na istog nisam nabasao. Kada sam ugledao bunker bio sam na čistini. Neprijatno sam se iznenadio kada sam ugledao upereni mitraljez sa silhuetom nišandžije koji me drži na nišanu, s prstom na obaraču, na udaljenosti svega oko 20 metara. Preko prsiju, obješena remenom o vrat stajala mi je strojnica, a oko pasa bomba i pištolj. Nisam ni pomislio da upotrijebim oružje, jer u svakom slučaju vjerujem da bi mi bilo kasno. Da li je to bila prisebnost, ratno iskustvo ili saznanje da izlaza nema, ne znam? Iz mene je provalio gromoglasni smijeh, a da razloga za smijeh nisam bio svjestan. Ne zaustavljajući se, već i dalje smijuci se na sav glas, koračao sam pravo na cijev mitraljeza. I danas se sjećam, da sam na očima mitraljesca vidio da neće pucati u mene. Možda sam i ja svojim ponašanjem odavao da mu ne prijeti od mene opasnost po život. Vjerojatno je i njihova beznaдна situacija, u kojoj su se našli, bila jedan od uzroka što nišandžija nije poduzeo ništa. Tako sam nesmetano došao do prozorčića bunkera. Uzeo sam mitraljez za cijev i trzajem ga izvukao kroz otvor bunkera, naredivši svima koji su se nalazili u bunkeru, a bilo ih je sedam, da izađu vani bez oružja. Bez riječi su postupili kako sam rekao. Izašli su jedan po jedan iz bunkera drhteći kao prutovi, dok su se zadnja dvojica pridržavala. Jedan od ove dvojice bio je ranjen, a bio je oficir-ustaša. Kad sam vidio da više nema nikoga u bunkeru naredio sam da idu za mnom. Poveo sam ih pravcem od kuda sam i došao. Sa druge obale Une zapucao je mitraljez čiji su se meci zabijali u zemlju oko nas. Ali nisu pogodili ni mene ni moje zarobljenike. Mi smo se zaklonili iza kuće. Nekoliko naših boraca, koji su se našli u blizini, istrčali su pred nas misleći da neprijatelj vrši protunapad. Pitao sam ih gdje je štab bataljona kako bi predao zarobljenike. Dok su mi prisutni borci pokazivali, naišao je zamjenik komandanta bataljona Mijo Vukman, koji je kasnije u borbi za oslobođenje Bihaća i poginuo.

Krenuo sam sa zarobljenicima u štab brigade gdje sam ih predao, ispričavši na koji sam ih neobičan način zarobio. Tu sam doznao da mi je četa došla u Bihać i gdje se nalazi. Ranjenim zarobljenicima je pružena pomoć, a ostali su sjeli na zemlju, čekajući pod stražom dok ih preuzmu obavještajni oficiri radi ispitivanja.

Na položaju oko mosta stalno se pripucavalo i s jedne i s druge strane, te se preko njega nije moglo bez žrtava. Bilo je nekohko pokušaja prelaska ali su bili uzaludni. Uskoro je pod nezadrživim naletom naših jedinica otpor neprijatelja slomljen, te je grad sutradan oslobođen.

Bilo mi je teško i žao kada sam saznao da je Mijo Vukman poginuo, jer sam ga poznavao kao dobrog druga i rukovodioca koji je u borbi uvijek bio među prvima, prkoseći smrti koja ga je ovom prilikom i zaskočila.

## NA DESNOJ OBALI UNE

*Marin            S    iškov*

U suton, drugog dana uličnih borbi u Bihaću, komandant bataljona Mirko Serbo pokazao nam je dio grada na desnoj obali Une i rekao da su tamo jaka neprijateljska utvrđenja koja se moraju zauzeti. Prebacivali smo se gumenim čamcima preko rijeke. Most koji spaja dva dijela Bihaća srušili su Nijemci kako bi zastavili naše napredovanje. Prilikom rušenja jedan je naš tenk propao u rijeku, a čelni tek je zapaljen čim je prešao most.

Pred samu noć počeli smo se prebacivati na drugu obalu rijeke. Mijo Vukman zamjenik komandanta bataljona došao je k meni i kazao: »Moj dobri borče, eto, sada si vodnik! Tvoj će se vod prvi prebacivati gumenim čamcem. U jednoj turi po dva čovjeka. Po prelasku ne izlazite iz riječnog korita do naređenja«.

Kada je završeno prebacivanje, naređeno je da se jedan po jedan borac prebacuje puzanjem u pravcu neprijatelja i to u najvećoj tišini. Prikradah smo se neprijatelju bezglasno i bešumno. Pred sobom nismo imali nikakvog zaklona jer se prostorila gola ravnica kao biljar. Prve kuće na gradskoj periferiji neprijatelj je pretvorio u otporne točke. Za vrijeme podilaženja nismo bili otkriveni. Noć je bila dosta mračna. Kada se mjesec pomolio kroz oblake, bilo nam je neugodno jer je osvijetlio naš položaj. Nismo se micah, već smo čekah da mjesec ponovo zađe u oblake. Neprijatelju se ipak učinilo nešto sumnjivo, pa opali hitac iz puške. Metak je pogodio u tje me jednog mog borca iz Kusa, koji je bio malo čelav. Ostao je na mjestu mrtav. Kad su mjesec zaklonili oblaci produžili smo puzati ka neprijatelju. Nakon dvije-tri minute pucnji

opet prekinu tišinu. Jedan naš borac teško je ranjen. Jaukne. Fašisti su to čuli, pa su nastavili gušćom paljbom. Mi smo se pri-tajili u mraku i dalje puzeći centimetar po centimetar. Naidem na jedan kamen. Sekretar SKOJ-a, Vlado Jajić, rodom iz Solina, nago-vori me tihim glasom da kamen stavim ispred glave i da ga guram pred sobom. Tako sam i uradio, a Jajić se zaklanjao iza mene između mojih nogu. Napredujući pomalo, kotrljali smo ovaj kamen koji je nekoliko puta bio pogođen zrnom. Poslije svakog pogotka Jajić me pitao jesam li ranjen.

Kad je streljački stroj stigao blizu neprijatelja dobio sam znak za juriš koji sam prenio mojem vodu. Unaprijed smo bili oba-viješteni da će nas sa druge strane Une potpomagati naše jedinice. U brzom jurišu prštale su ručne bombe naših boraca, a meci su šarali s jedne i s druge strane. Mislio sam da iz ovog vatrenog pakla nitko od naših neće izvući živu glavu. Od artiljerijske vatre i od paljbe automatskog oružja otkazao mi je sluh, a vidjelo se skoro kao da je dan. Upadam u prve njihove linije rovova ispred kuća i bunkera. Osjećali smo se dosta sigurno, kao da je napetost popustila. Borba se nastavlja za svaki metar zemlje. Bacam bombu u rov, u koji istog časa uskače jedan naš borac. Od moje bombe biva lakše ranjen. Jednu staricu, dok je izlazila iz svoje kuće, pogodi tane sa njemačke strane. Muž skoči da joj pomogne, ali uzalud. U ovoj borbi pada pogođen Mijo Vukman, zamjenik ko-mandanta našeg bataljona. Ovog junaka krasila je ljubav prema svojoj domovini i svom narodu, a posebno prema svojim borcima. Noge su mu razmrskane, ali on se sav u krvi pokušava dignuti, kličući: »Juriš proleter, naprijed drugovi!« Poslije toga više nisam čuo njegov glas. U ovoj borbi pao je i neustrašivi bombaš, vodni delegat Pave Gančević, iz Kaštel-Kambelovca, te još dobrih ljudi i boraca.

Nastupajući prema jednom bunkeru čujemo da netko viče: »Nemojte nas braćo. Mi se predajemo«. Iz polumraka izlazi šest domobrana koje zadržavamo pored jedne kuće. Nije prošlo puno vremena kad iz druge kuće ispadoše neke djevojčice koje nam se predstavile kao aktivisti. Donijeli su nam vjedro puno mlijeka. Zbog opreznosti malo smo se nećkali. Jedan od zarobljenika ponudio se da će probati da li je mlijeko zdravo. Dok smo se mi redali, srčući mlijeko, granata opali u krov kuće. Komadi crijepa obasuše

nas, a djevojčice nestadoše. Zarobljenike šaljem u štab bataljona koji se još nalazio na drugoj strani Une. Pod zaštitom mraka prebacilo se još dosta naših boraca, među kojima i komandant Serbo. Nijemci su U toku noći pokušali izvršiti kontrajuriš, ah to im nije uspjelo, zahvaljujući najviše 1. četi, a posebno nišandžiji na šarcu, kojeg smo zvali Svab. On me upozorio da oko trideset fašista podilaze ispod zida. Kad su hitlerovci došli na blisko odstojanje veli mi Svab: »Marine, ostani tu, odatle ćeš dalje dobaciti bombom. Ja ću izaći iz ovog skloništa«. Zatim se Svab diže i s nogu rafalima kosi friceve. Tada su Nijemci iz kuća otvorih uragansku paljbu, ne pokušavajući izvršiti prepad. Branih su se iz dobro utvrđenih kuća i bolnice u kojoj su se nalazili njihovi ranjenici.

Kako dolazi svanuće, mi se sve više osjećamo u opasnosti ukoliko naiđu nove snage Nijemaca u pomoć svojim u Bihaću. Cuo se odjek borbe. Kasnije smo čuli da je neprijatelju u Bihaću stigla pomoć svježih snaga.

U jutarnjim satima vodila se borba za svaku kuću. Svaki prelazak preko ulice bio je koban. Nijemci su držah pod vatrom svaku čistinu. Uskoro stiže naređenje da se povučemo. Pri tome smo imah dosta poteškoća, jer smo morah prelaziti preko ulice da bi došli do porušenog mosta, prijeći ispod njega i produžiti uz korito Une gdje su nas čekah gumeni čamci. Dok smo napuštah porušenu kuću nedaleko od mosta i prelazili ulicu, ranjeno nam je par boraca. Uočio sam na krovu kuće mitraljez što tuče ovu ulicu. Meci mojeg šmajsera dobro su obasuli posluhu mitraljeza, koji je ušutio. Naše prebacivanje nastavljeno je bez većih teškoća.

Kod mosta naiđem na komandanta Serbu koji je prihvatao i požurivao svoje vojnike. Kada smo se svi prebacili na lijevu obalu Une, komandant nam je odao priznanje za junačko držanje u noćasnoj borbi. Obavijestio nas je da se postavlja novi drveni most, te da će slijedeću noć neprijateljske snage biti blokirane. »Sada se odmorite, jer večeras krećemo svi preko mosta zajedno sa našim tenkovima«. Most je napravljen nešto dalje, nizvodno od Bihaća. Sve je bilo spremno za napad. Čekah smo znak za početak. Međutim, stiže obavještenje da su se Švabe povukle i ostavile dosta svojih mrtvih, ranjenih, oružja, municije, opreme i tovarnih grla.

## ZAPISI DOPISNIKA S FRONTA

*Šime*

*Zupanović*

### KONAČNO OSLOBOĐENJE DALMACIJE I HERCEGOVINE

Poslije oslobođenja Šibenika rasformiran je Šibensko-trogirski partizanski odred koji je za sobom imao mnoge borbene uspjehe. Iskusni rukovodeći kadar i prekaljeni borački sastav popunio je jedinice 26. udarne divizije. Mi koji smo raspoređeni u Prvu dalmatinsku proletersku brigadu bili smo radosni i ponosni što ćemo stupiti u redove ove proslavljene jedinice. Amblem radničke klase srp i čekić zasjat će na našim petokrakama, što smo smatrali i priznanjem, ali još više obavezom da opravdamo proletersko ime. U Oklaju svrstao sam se u bataljon »Ante Jonić« i u njemu našao nekoliko mojih Šibenčana. Od cijelog borbenog kolektiva mi iz odreda primljeni smo toplo kao stari znanci. Pored uobičajenih boračkih dužnosti ja sam imao i zaduženje da sastavim dopise iz narednih borbi za bataljonski, brigadni, divizijski i korpusni list. Pojedine moje napise prenijela je »Slobodna Dalmacija« i »Vjesnik«, glasila Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte za Dalmaciju i Hrvatsku, a odmah poslije rata i Radio-Zagreb.

Ubrzo smo iz Oklaja krenuli prema Kninu. Knin, zadnje uporište porobljivača u Dalmaciji, čekalo je slobodu. Sedam dana teških juriša Prve dalmatinske, u sadejstvu s ostalim jedinicama 8. korpusa, i Knin je oslobođen. Masovni heroizam boraca zapajnjivao je neprijatelja. Najbolji drugovi padali su pred Kninom. »Pustite me, drugovi! Tko će previjati ranjene borce?« — vikala

je na položaju ranjena drugarica Marija Tomašić, kada su je drugovi silom nosili sa položaja.

Dalmacija je napokon postigla slobodu.

Slijede nove akcije, nove pobjede na Širokom Brijegu, u Mostaru. Poslije Mostara — Bihać. Na Bihaću se odigrala velika bitka.

## KRVAVI MOST

Ima puno doživljaja u životu čovjeka koji se ne zaboravljaju tako lako. To su uglavnom oni događaji koji poput plime iskrsnu, s vremena na vrijeme, u podsvijesti i traže svoje objašnjenje. Takvih događaja bilo je mnogo u našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Oni mi još uvijek liče na onu priču iz davnine koja nije dala pjesniku mira i nikako da mu iziđe iz sjećanja. Nešto shćno se dešava i meni kad se sjetim naše borbe za oslobođenje Bihaća i krvavog mosta. I poput Heinea u prošlom stoljeću, da bih istisnuo iz mog sjećanja tu davnu uspomenu, pokušavam napisati ovu crticu, koja nije nikakva »priča iz davnine«, već kruta i krvava zbilja.

Bilo je to 25. ožujka 1945. godine, kad su naše jedinice oslobađale Bihać. Borbe su se vodile u zapadnom dijelu grada. Uz podršku tenkova naše jedinice su vodile teške ulične borbe s neprijateljem. Trebalo je osvajati svaku kuću i svaku ulicu. Bombe su padale. Granate su rušile krovove kuća. Bihać je bio sav u plamenu. Uzmaka nije bilo. Neprijatelj je davao žilav otpor. Našim jurišima nije bilo kraja. Imali smo dosta žrtava. Neprijatelj je morao da popusti.

I popustio je. U poslijepodnevnim satima počeo se povlačiti iz zapadnog dijela grada. Još je ostala samo stara kula pored mosta. Tu se neprijatelj ušanćio. Ukopao je 30 vojnika da osiguravaju odstupnicu i spriječe partizansko nadiranje prema mostu. Svih trideset je izgинуlo, braneći most.

I naša dva blindirana automobila, koja su pokušala prijeći most i nastaviti borbu s onu stranu rijeke, zaglavila su na samom mostu. Prvi je bio pogođen protutenkovskom granatom na samom

izlasku s mosta. A drugi, koji se kretao za njim, survao se zajedno s mostom u hladne i nabujale vode rijeke Une, kad su Švabe digle most u zrak.

Te večeri jedinice 1. bataljona naše brigade čuvale su položaje oko mosta. Noć na položaju, pred odlučnu bitku, bila je relativno mirna.

Svanuo je i 26. ožujka. Informacije dobivene s istočne strane govorile su, da se neprijatelj povlači i iz istočnog dijela grada. Komandant 1. bataljona Đuro Kotoraš, zajedno s komesarom Josipom Stipetićem Bočenkom i komandirima I čete Paškom Skubonjom, izdaje naređenje da se 15 dobrovoljaca prebaci preko srušenog mosta na istočnu stranu rijeke, izvide situaciju i prikupe potrebne podatke. Među petnaesticom dobrovoljaca bio je i pisac ovih redaka. Prebacivanje preko srušenih traverzi nije bilo lako. Izvršeno je usred bijelog dana. Svi smo se uspjeh prebaciti, a pucnja nije bilo čuti. Imali smo osjećaj tišine pred oluju. Akcijom su rukovodili pomoćnik komesara 1. bataljona Ante Capeta i mlađi 18-godišnji pomoćnik komesara 1. čete Aleksa Russo.

Kada je naša sedmorka krenula najprije prema obali, među njima Capeta i Russo, a mi preostali držali osiguranje kod mosta, najednom su rafali počeli pljuštati sa svih strana, pomiješani s eksplozijama granata. Željezo srušenog mosta počelo je odzvanjati kao u paklu. Nitko se više nije mogao približiti mostu, niti pomicati glavu. Prva žrtva ove paklene vatre bio je naš mitraljezac na mostu. Bio je iskasapljen mecima. Nismo mu mogli pomoći. Jedva smo se živi uspjeh povući i skloniti ispod srušenih traverzi i stisnuti u obruču slomljenog željeza, pored same nabujale površine rijeke, čekajući najgore. Trojica od nas sedmorice bila je ranjena. Čekali smo bespomoćni, dok meci prestanu bubnjati po usijanom željezu srušenog mosta.

Dok je ova paljba oko srušenog mosta trajala, naša hrabra sedmorka na desnoj obali rijeke uspjela se zabarikadirati u jednoj trokatnici. Nijemci i ustaše brzo su opkolili zgradu i počeli jurišati na istu. Hrabri proleter i davali su herojski otpor. Borba je trajala dugo u noć. Bilo ih je sve manje. Babić je ranjen, Stipe Orlović i hrabri mitraljezac Mijić već su mrtvi. Ostalo ih je malo, ah otpor nisu prestali davati. Tako proleter i ginu, bodrili su jedan drugog.



I u tamnoj noći, prije izlaska punog mjeseca, pala je odluka. Sa po dva metka u svakom pištolju, pokušat će se probiti do rijeke. Tu su odluku donijeli Capeta i Russo. Ionako Capetinu su glavu Nijemci tražili od prvog juriša. Skočivši preko jednog zida, potrčali su prema mutnoj i nabujaloj rijeci. Rafali su brisali njenom površinom. Bez straha skočiše u njene hladne vode. Bolje i ona da nosi njihova tijela, nego da se neprijatelj izivljava na njima. Ništa se nije vidjelo. Do cilja je trebalo stići. Aleksa, dobar plivač, uspio je doplivati na drugu obalu, a naš Capeta, izrešetan mecima, nestao je zauvijek u hladnim vodama naše Une.

Skoro u isto vrijeme i sedmorica ispod mosta, stisnuta u željeznom obroču, odlučila su se na isti korak. Puzeći po srušenim traverzama s ranjenim drugovima, u mrkloj noći, praćeni rafalima, pokušali smo se probiti na lijevu obalu rijeke. Tu smo donijeli odluku. Nismo imali više što čekati. Trebalo je spasavati ranjene drugove, koji su već dugo krvarili. Nismo imali što izgubiti. I vratili smo se preko ostatka mosta.

Dva dana kasnije, tj. 28. ožujka 1945. godine, uspjeli smo se prebaciti gumenim čamcima na istočnu obalu rijeke i nastaviti borbu za oslobođenje i tog dijela grada. Došavši do zgrade u kojoj su se hrabro borili naši drugovi, čuli smo glasove, koji su nadglasavali naše rafale, kao *do* dolaze iz nepoznatoga: »Drugovi, živi smo!« To su bili ranjeni Borčić i još jedan borac, koji su nas doživljali iz sve snage u potkrovlju srušene zgrade. Ostali su živi, jer je neprijatelj mislio da su svi izginuli u neravnoj borbi.

Vjerovali su u naš skori dolazak i to im je ulijevalo snage.

Uskoro je Bihać konačno bio oslobođen.

Poslije kratkih borbi oko Gospića, brigada kreće preko visokog velebitskog masiva, prema Hrvatskom primorju. Prilikom prolaza kroz šumu na cesti iz Krasnoga za Jurjevo naš 3. bataljon dočekalo je u zasjedi oko 2000 ustaša. Trebalo se probijati. Prasnuše bombe. Čelik i ljudsko meso letjeli su u zrak. Vodnik Dušan Nadilo bio je ranjen u prsa, u mjesto gdje mu je sjao orden za hrabrost. Komesar ga želi spasiti, ali on odbija: »Dok su drugovi tu, dotle ću se i ja boriti!« Njegov je šmajser opalio još nekoliko metaka i on je pao.

Stigavši u Jurjevo pod Velebitom, brigada dobija naređenje da likvidira neprijateljsko uporište Malinsku na otoku Krku.

## BORBA ZA MALINSKU

Iz Jurjeva prebacili smo se noću brodovima preko Velebitskog kanala na otok Krk. Bila je hladna noć. Borci smješteni pod palubom i po palubi broda tiho su razgovarali. Njihove su misli bile zaokupljene morem, zemljom i narodom kojeg treba osloboditi., Još neoslobođeni naši otoci čekaju svoje oslobodiocel

Iskricali smo se na kopno kod sela Risika, odakle smo krenuli naprijed. Neprijatelj nam se nadao. Česte eksplozije govorile su o njegovom kretanju po otoku. Sunce nas je iščekalo na putu. Potom smo stigli na određeno mjesto. Malinska — maleno i lijepo turističko mjestance, pored obale — bio je naš zadatak.

Rasporedivši snage u streljačkom stroju uputimo se prema obali. Nijemci su bili ušančeni uz obalu. Glavni centar otpora bio je nekadašnji hotel »Strnad«. Tu su se bili utvrdili. Izgleda da nas ipak nisu tako brzo očekivali. Kasnije smo saznali da su dobili sljedovanje za 20 dana pa su vjerovali da nema opasnosti i da se mogu slobodno kupati. Tako bezbrižni kupali su se i sunčali, dok im je harmonika svirala. »Badesaison« je već započela, ali ovoga puta u krvi. Najednom su nas primijetili. Naša treća četa već se približila na samih 50 koraka. Dalje nije mogla, jer je pristup hotelu bio opasan bodljikavom žicom. Razvije se borba. Čuje se »flack«, mitraljezi. Švabe tuku iz bunkera i hotela. S desnog krila obruč oko hotela sve više se steže. Jedna naša jedinica izbila je na more. S lijeve strane ceste nadirala je naša druga kolona u selo i pred neprijateljskim magazinom zarobila 8 švapskih vojnika. Borba zahvaća sve veće razmjere. Zarobljene Švabe predaju se dalje. Koncentrična, unakrsna vatra trajala je dugo. Kroz mine i eksplozije naši su pravili juriše. Švabe su sipali ručne bombe s prozora i bunkera.

Četiri borca iz jurišnog voda, među njima i Zugec, krenuše na bunkere. Zugec sam uskoči u prvi bunker i likvidira švapskog mitraljesca. Vod puže preko ceste, koju drže pod vatrom Švabe. Vod siječe žicu ispred drugog bunkera, provlači se kroz žicu. Momci jurišajući uskaču u bunker i iz toga zaklona otvaraju vatru na hotel. Mi se nalazimo u blizini, u pripravnosti. Iz hotela neprijatelj baci bombu ravno na bunker u kojem se nalazio Zugec.

Zugec je hladnokrvno dohvati, dok je u njoj šišalo i baci je na-  
trag. Neprijatelj odmah baca i drugu, ali i tu hitro Zugec vraća.  
Tada se između nogu boraca skotrlja ručna granata. Zugec i nju  
vraća vlasnicima. I tako je borba nastavljena. Neprijatelj ušančen  
u hotelu, davao je i dalje otpor.

Nije preostalo ništa drugo nego prisiliti ih na predaju ili zapala-  
liti hotel.

Posaljemo jednog Švabu, koji se predao, da ide k njima i da  
im prenese poruku. Nastalo je zatišje. Švaba sa bijelom zastavom  
trčao je prema hotelu i vikao. Borci stežući čvrsto svoje oružje  
očekivah su znatizeljno svršetak pregovora, spremni svakoga časa  
da nastave borbu. Ta mrtva tišina trajala je nekoliko minuta. Kad  
najednom sa bijelom zastavom iskoči Švaba, a za njim jedan, pa  
drugi, treći.

S rukama u vis trčali su k nama i predavali se njemački sol-  
dati. Hotel je bio likvidiran. Još bi samo po neki hitac se čuo.

More je bilo krvavo. Malinska je zauzeta.

## RAPALSKE OKOVE MORAMO SRUŠITI!

Istra. Posljednja akcija čeka Prvu dalmatinsku. U dobro ušan-  
čene položaje na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici ukopao  
se neprijatelj. Teške i krvave borbe odigrale su se na toj granici.  
»Rapalske okove moramo raskinuti« — govorili su borci.

Dvije sedmice krvi, juriša i napora na kiši i zimi bih su sa-  
držaj bitke na Klani. Neprijateljski otpor, u početku dosta jak,  
postao je sve slabiji. Očiti su znaci njegovog poraza. I dok su  
radio-stanice čitavog svijeta navještale propast i kapitulaciju Tre-  
ćeg Reicha, brigada vodi posljednje borbe. Ta borba je trajala sve  
do 6. svibnja 1945. godine. Hitro naređenje pokreta prekida bitku  
u samom završetku. Brigada kreće naprijed. Na zapad! Soča,  
obilježena krvlju i kostima najboljih sinova naših naroda, ukazala  
nam se pred očima. Stižemo u Ronchi dei Legionari, odakle je  
1920. godine, avanturista i fašista Gabriele D'Annunzio krenuo sa

svojim »legionarima« da okupira našu Rijeku. Tu, na tom mjestu dvadesetak godina kasnije, stižu naše jedinice Prve dalmatinske, žureći prema Soči. Bila je to krvava i naporna utrka sa savezničkim trupama, tko će prije stići na tu prirodnu granicu.

Neopisivo oduševljenje naroda pratilo je našu brigadu kudgod je prolazila. Trijumfalni marš kroz Istru i Slovensko primorje kruna je slavnih pobjeda, vrhunac uspjeha, svršetak velike, borbeno epopeje Prve dalmatinske proleterske brigade.

## KAKO SAM DOŠAO DO FOTOGRAFIJE DRUGA TITA

*Marin*

*Stipčević*

Koncem travnja i početkom svibnja 1945. godine, naša Prva dalmatinska proleterska brigada, s ostalim našim jedinicama, vodila je teške, danonoćne borbe za likvidaciju neprijateljske grupacije koja je branila Rijeku i bila koncentrirana uz komunikaciju Rijeka — Ilirska Bistrica, s ciljem da razbije naše snage i da se probije prema Austriji.

Naš 2. bataljon, u kojem sam ja bio obavještajni oficir, nalazio se u borbenom rasporedu u sastavu brigade, na bivšoj jugoslavensko-talijanskoj granici, u širem rajonu Klane.

Prema dobivenim podacima od zarobljenika, neprijateljske jedinice imale su zadatak da pod svaku cijenu spriječe naš prodor u pravcu komunikacije Rijeka — Ljubljana, a naše jedinice da što prije razbiju neprijateljsku obranu i da izbiju na tu komunikaciju. Juriši su se vršili naizmjenično s jedne i s druge strane danju i noću. Svaka je strana uporno pokušavala izvršiti svoj zadatak.

Jedne hladne, kišovite i maglovite noći koncem travnja 1945. godine poslije pola noći, vladalo je neko privremeno zatišje, što je značilo da se nešto priprema. Naš komandant bataljona Milorad Drašković, dobio je zadatak da snage bataljona pomakne za nekoliko stotina metara ulijevo. Da ne bi premještao cijeli bataljon, Drašković je naredio svojoj desnokrilnoj četi da se povuče sa sadašnjeg položaja i da zauzme položaj na lijevom krilu bataljona. Ostalim je jedinicama naredio pojačanu budnost. Ja sam sa svo-

jim izviđačkim odjeljenjem organizirao osmatranje ispred komandnog mjesta bataljona, koji se nalazio odmah uz prvu borbenu liniju. Jutro je bilo maglovito i uskoro je trebalo da počne svitanje.

Osmatrači su nas obavijestili da se pred frontom kroz maglu vidi neko kretanje i čuje lagano govorkanje. U prvi čas mislili smo da to vjerojatno naša desnokrila četa prelazi sa desnog na lijevo krilo bataljona. Pretpostavljali smo da je možda kroz maglu zalutala i da prestrojavanje vrši ispred umjesto iza bataljona. Bilo nam je to sumnjivo i nelogično, pa smo krenuh da to provjerimo misleći ako je to naša jedinica da ubrzamo prestrojavanje prije svanuća. Kod našeg dozivanja za uspostavljanje veze, otvorena je jaka pješadijska vatra na nas i naš položaj. Iznenađeni smo bili i mi i neprijatelj koji je nastupao. Naš raspored pred iznenadnom neprijateljskom bliskom vatrom spontano se počeo povlačiti 80 do 100 metara unatrag na uzvišeni položaj, gdje su bih vatreni položaji teških mitraljeza naše prateće čete.

Naša prateća četa odmah je otvorila vatru na nastupajućeg neprijatelja i vatrom ih zaustavila. Komandant bataljona je htio uspostaviti radio-vezu s jedinicama ali je saznao da je radista ostavio radio-stanicu na napuštenom komandnom mjestu. Komandant bataljona brzo je donio odluku da sve jedinice otvore vatru po neprijatelju a jurišnom vodu koji se nalazio u rezervi, naredio je da se privuče neprijatelju i da ga zaspe ručnim bombama a ostale jedinice da krenu na juriš kada čuju eksplozije bombi. Kroz kratko vrijeme uspjeh smo razbiti i odbaciti neprijatelja, zauzeti naše položaje i nastaviti vatrom goniti neprijatelja.

Na našim položajima našli smo sve što smo ostavili, neprijatelj nije uspio ništa naći, niti uzeti.

Kada je svanulo i dobro se razdanilo, na našem bojnopolju i na čistini ispred naših položaja ležalo je preko trideset mrtvih i teško ranjenih neprijateljskih vojnika, a mi smo imali nekoliko ranjenih vojnika. Jedna od mojih dužnosti kao obavještajnog oficira bila je da organiziram prikupljanje dokumenata od poginulih i ranjenih neprijateljskih vojnika, u cilju otkrivanja neprijateljskih jedinica koje su bile u borbi s nama. Prikupljanje ovih dokumenata organizirao sam uz pomoć izviđačkog odjeljenja. Među mrtvima pronašli smo i dva njemačka oficira. Pregledavajući njihove do-

kumente, na moje veliko iznenađenje, među dokumentima jednog od tih oficira našao sam i fotografiju druga Tita, formata 7,5 X 5 cm.

S obzirom na skori krah njemačke armije, nisam bio načisto što će njemačkom oficiru Titova fotografija? Možda je računao da mu može poslužiti kao »propusnica« ako dopadne u naše zarobljeništvo?

Tu sliku još i danas čuvam kao dragu uspomenu na završne borbe za oslobođenje naše Istre i čitave Jugoslavije. Ovu fotografiju, tada i poslije oslobođenja, pokazivao sam mnogim drugovima i prijateljima. Od njih sam saznao da su takve slike dobivali njemački oficiri i podoficiri koji su sudjelovali u petoj ofanzivi odnosno u desantu na Drvar, da bi mogli identificirati druga Tita ako bi do njega došli živog ili mrtvog. To im na sreću nije uspjelo, već je njih sviju drug Tito nadmudrio i pobijedio.

## KLANA

*Marin*

*Šišković*

Na području Klane naši su bataljoni već vodili borbe. Od dugog marša bili smo dosta umorni, ali je trebalo još prije mraka krenuti na zadatak. Kada smo se počeli spuštati u dolinu, pored naše kolone naišao je u otvorenim blindiranim kolima Toni Biočić, načelnik štaba IV armije, moj mještatin. Javio sam mu se, ali on nije bio raspoložen za razgovor kao obično. Izvukao je iz svoje torbice sekciju u koju se zagledao i bilježio po njoj. Pogled mu je letio u pravcu neprijatelja.

Naš bataljon se spuštao u pošumljenu dolinu, punu blagih brežuljaka i potočića. Pred nama je bio neprijatelj u bunkerima masivne talijanske građe. Trebali smo zauzeti jednu uzvišicu u toj dolini i prije svanuća i prije Nijemaca. Već je bila noć kad naiđemo na rječicu ih potočinu, toliko duboku da je nekima voda dopirala do vrata. Prošli smo kroz nabujalu vodu potpuno mokri.

Na uzvišicu smo stigli prije Nijemaca i prije svanuća. Već ujutro napali su nas Nijemci. Ali naš je položaj bio podesan za obranu, pa smo ubrzo uspjeh da ih ušutkamo. Nišandžija na »šarcu« Ante Pavlov bio je vrlo precizan. Nas dva vodnika, Stipe Mužić i ja, dogovorili smo se da s oba voda napadnemo neprijatelja. Podno čuke koju su držale Švabe stigli smo neprimijećeni, jer nas je naš »šarac« prikrivao. Tek na polovici padine bili smo otkriveni i obasuti žestokom vatrom. Neprijatelja smo dosta potisli pri vrhu, odakle je pružio žilav otpor iz rovova. Mi smo koristili stabla za zaklone. Samo nam je granje smetalo prilikom bacanja bombi. Kada smo izbili na dio grebena, ugledali smo u rovovima ispred



sebe, na udaljenosti od desetak metara Nijemce. Nešto su vikali dosta panično. Ali u tom momentu vidimo kako im nadolazi pojačanje.

Nastala je zaglušujuća pucnjava s jedne i druge strane. U tom času ranjena su nam dva druga. Tražili su pomoć. Nisam im odmah mogao prići, pa sam još malo čekao da vidim o kakvom se ranjavanju radi. Uvjerio sam se da su povrede teške. Jedan od ranjenih mi reče da je ranjen s leđa, što mi je bilo čudno. Još nisam shvatio kako možemo trpjeti vatru s leđa, kad mi snažnim povikom Stipe Mužić dade do znanja da smo opkoljeni. Brzo smo se sprazumjeli da se sredimo i udarimo pravcem od kuda smo došli. Među našim borcima nastalo je komešanje, jer su primijetili da smo tučeni sa svih strana. Sreća je što smo bili zaklonjeni gustom šumom. U probodu obruča mnogo je doprinio Stipe Mužić. Borci- ma koji su bili ispod vrha naredio sam da po svaku cijenu izvuku ranjenike. Dvojici puškomitraljezaca, od kojih je jedan Ante Pavlov, a ime drugoga sam zaboravio, zapovijedio sam da se privuku bliže vrhu i da otvore paljbu iz »šaraca«, a uz to da viču »juriš«. Mi ostali ćemo također galamiti kao da idemo na juriš, a jurnut ćemo pravcem kamo je Stipe Mužić vodio. Tako smo i postupili. Tamo gdje smo se probili fašisti su bježali, a mi smo srećom prošli bez žrtava.

Izbjegavši opkoljavanje odlazimo udesno prema jednoj maloj kamenitoj kosi koja je bila podesna za obranu, a svakom je borcu pružala dobar zaklon. Otpremili smo dva naša ranjenika i pritajili se spremni da prihvatimo borbu. Uskoro opažamo da su Nijemci poduzeli napad većih razmjera, ali ne prema nama. Vjerojatno u tom momentu nisu ni znali za nas. Nastupali su u velikom broju i potiskivali neke naše jedinice. Nama je izgledalo da smo odsječeni od našeg bataljona. Ne otkrivajući se pratimo budno da nas ne bi Nijemci iznenadili. Netko od naših tihim glasom upozori, pokazujući rukom da su se ispred nas pojavili hitlerovci. Bilo ih je šest. Gledaju u svoje vojne karte i rukama pokazuju u pravcu napada njihovih trupa. Shvatili smo da su to oficiri koji po svemu sudeći nisu imali pojma da smo mi tako blizu njih. Naši su nestrpljivo čekali što će se dalje odigrati. Odлучili smo da se otvori vatra na grupu oficira. Svaki borac je pažljivo zauzimao pogodan stav

i podešavao nišan. Kad su zašarali naši meci po njima oni popadoše na zemlju. Paljbu smo prekinuli jer više ni jedan nije bio na nogama. Nakon malo vremena jedan se od njih digao i pognuto umakao između kamenja.

Nije prošlo puno vremena, a Švabe koji su potisli naše jedinice, počeli su se naglo povlačiti. Bili smo u dilemi da li da otvorimo vatru na njih. To nismo uradili, jer vatra ne bi bila efikasna. Možda je na njemačko povlačenje utjecalo baš to što smo pobili grupu oficira u dubini njihovog rasporeda. Nije isključeno da je onaj ranjeni Nijemac što se izvukao unio zabunu i utjecao na povlačenje.

U toku prijepodneva napustili smo ovu kamenitu čuku i pomakli se lijevo u podnožje. Ljudstvo naša dva voda bilo je raspoređeno na velikom rastojanju, u dobrim prirodnim kamenitim zaklonima. Dio boraca napravio je sebi zaklon od kamena. Nijemci su bili na vrhu brda. Više puta bili smo obasipani njihovom pušćanom i mitraljeskom, a povremeno i minobacačkom vatrom. Grnate su padale dosta ulijevo od nas, gdje je bio jedan bunar, a mislim da je tamo bila i partizanska kuhinja. Od tamo smo čuli zapomaganje naših boraca. To nam nije zadavalo glavobolju, kao opasnost od snajperiste koji je ubitačno gađao naše ljude. Nismo znali od kuda nas tuče. Pažljivo smo motrili otkud dolazi zvuk snajperske puške. Primijetili smo da se oglašava iz šumovitog obronka s lijeve strame. Snajperistu otkrivam dvogledom na jednom stablu kada se pomakao. Jednu škrapu koristio sam kao zaklon, a iznad toga sam napravio puškarnicu od kamena iz koje sam osmatrao i gađao. Zatražim pušku od borca koji je bio do mene, a zvao sam ga nadimkom »Kamišar«, jer je imao oveće brkove. Ovaj borac bio je od Benkovca. Postavim mauzerku na otvor svog zaklona i oprezno nišanim. Snajperistu vidim prostim okom kao neki gusti grm. Opalim i odmah uzimam dvogled da bolje vidim što se dogodilo sa snajperistom. On miruje kao ukopan. Čudim se da nije pogođen, jer sam bio dobar nišandžija. Opet nišanim i okinem. Opazim prostim okom kako snajperista pada kroz granje kao vreća. Vjerojatno ga je metak dohvatio. Moj »Kamišar« se veselio da zrno snajperiste više ne tuče. Sada smo imali malo vremena za razgovor. Među ostalim kaže — mi ćemo danas imati obilatiji ručak. Pitam ga kako to zna, a on mi objasni da nas je dosta izbačeno iz stroja

a da kuhari od jučer ne znaju koliko je smanjeno brojno stanje. U isti čas pade topovska granata kod njegovog zaklona i ranjava ga lakše na puno mjesta. Ali je sav krvav. Bolničar, Splićanin, pružio mu je pomoć. On traži da ga se nosi. U vodu sam imao malo boraca, a rane nisu bile opasne, pa sam ga uputio da ide sam do previjališta, odredivši mu pravac kretanja.

Naša oba voda, dosta prorijeđena, još su u podnožju brda koje je u njemačkim rukama. Fijukanje metaka i po koja granata nije nam toliko smetalo kao hladnoća, jer je naša odjeća, a osobito hlače i obuća, bila mokra od prošle noći kad smo gazili rječicu. Neočekivano našu pozornost privukla su dva Nijemca s tovarčićem natovarenim kazanima talijanskog porijekla zapremine oko 25 litara. Došli su s naše lijeve strane na odstojanje oko 70 metara. Na prvi pogled mislili smo da nam to naši nose ručak, iako se to nama činilo još rano. Kada su zastali vidjeli smo da su to Nijemci koji su zalutali. Brzo donosimo odluku da ih zovemo na predaju. Zaustavljamo ih povikom: »-Stoj«. Iznenađeni Nijemci počeli su bježati ostavivši magarca. Naš nišandžija na »-šarcu« opali i oba padnu. Jedan od njih puzeći kroz kamenje uspije pobjeći. Tovarčiću preplašenom od pucnjave ispade samar sa kazanima i on potrči za svojim gospodarom. Obuzeti znatiželjom dva borca oprezno su otišli po kazane. Kad su ih donijeli kazani su bili vrući, pa sam prvo ugrijao ruke na njima. Bolničar, Splićanin, visokog rasta, podiže poklopac. Osjetimo ugodan miris čaja. Javlja se sumnja da nam nije možda namjerno podvaljen topli napitak s otrovom. Bolničar kaže da će se prvi napiti, a mi malo da počekamo. Na naše pitanje da li što osjeća, ima li kakve smetnje, on odgovara: »Ajme, što je dobar! Ima i ruma u njemu«. I ponovno zagrabi porcijom u kazan. Svi smo se dobro napili i to nas je okrijepilo.

Nakon toga uslijedio je novi napad. Uzimam moj dvogled ruskog porijekla na kojemu je srp i čekić, da osmotrim protivnički položaj. Poslije izvršenog rasporeda puzeći smo krenuli k vrhu brda, spremni za dejstvo ručnim bombama. Naši »šarci« tukli su vrh brda. Vodnik Stipe Mužić bio je na desnom krilu, a moj vod lijevo. Kad smo se približili fricevima na domašaj, oni nisu štedjeli hand-granate i ne gledajući gdje im bombe padaju. Za to možemo zahvaliti našim mitraljescima koji nisu dozvoljavali fašistima da dignu glavu. Uslijedio je naš juriš na njihove bunkere i rovove. Primjeću-

jemo da slabi njihov otpor, vjerojatno zato jer imaju mnogo gubitaka. To koristimo i upadamo u njihove bunkere. Nijemci više ne pucaju već bježe ostavljajući svoje oružje. U trenutku kada je uslijedio zadnji jurišni poklik, bacio sam bombu u bunker. Već sam došao do bunkera kada je ona eksplodirala, pa me to zbunilo, misleći da ju je Nijemac bacio na mene. Tu smo našli dva »šarca«. Jedan je bio na željeznom postolju i još vruć od paljbe a spojen je redenikom metaka. Bilo je tu više punih sanduka municije i dosta ispražnjenih i razbacanih kutija. »Šarcem« na postolju nastavim tući niz kosu pokrivenu makijom.

Dok su borci koji su prije mene upali u njemačke bunkere tukli po Nijemcima u bježanju, dolazi jedan Nijemac prema nama. Vidjevši da nema oružja zaključujemo da se ima namjeru predati, pa ga puštamo. Približavao se jednom našem ranjeniku. Smatrah smo da će mu pružiti pomoć. Kad je došao kod našeg ranjenog druga izvadio je ispod bluze pištolj i pucao u njega. Istog je časa Nijemac bio pogođen. Odmah se sređujemo i gledamo koliko nas je izbačeno iz stroja. Samo dva ranjena. Nijemaca je dosta palo, osobito u povlačenju.

Odavde smo krenuli prema velikim betonskim bunkerima. Izgledalo nam je da u njima nema nikoga. Da bismo se popeli na kosu pred nama, trebalo je prijeći preko puta koji je s obje strane imao živicu. Borcima sam pokazao pravac kretanja i naredio da oprezno prilaze grebenu. Moji momci su neometano prešli put. Kada sam ja zakoračio na put, iz bunkera za kojega smo računah da je napušten okrznuo me rafal u lijevu stranu glave. Padam namjerno kao da sam mrtav. Ležim nepomično, naslonjen lijevim obrazom na zemlju. Ponovno su meci zviždali blizu, ali se i dalje ne mičem. Prestali su me gađati, vjerojatno misleći da sam mrtav. Obhla me je krv. Ne znam koliko je teška rana, krv mi se postepeno slijeva na lijevo oko što mi stvara poteškoće, kod lijevog uha na putu se stvorila mala lokva krvi. Počelo me je boljeti. Čujem moje borce kako se pitaju što je s vodnikom, da li je ono na njega pucalo iz bunkera. U to čujem eksploziju ručne bombe, bačene na bunker i štepanje »šarca« iz bunkera. To sam vidio desnim okom iz ležećeg stava. Ocijenio sam da je to pogodan trenutak da se sklonim ispod redine pored puta. Dok sam ustajao i preskakao put ugledam malog partizana kako i dalje baca bombe,

ali ne pogađa otvor puškarnice. Sa čuke silazi moj bolničar i pita me jesam li teško ranjen. Znam da me je puno volio. Odmah se prihvatio da me prvo očisti od krvi, a onda mi je stavio jedan zavoj na ranu, pa odmah otrči na čistinu puta gdje je ostao moj šmajser da mi ga donese. Kažem mu da moj šmajser zadrži kao uspomenu na mene i da nije potrebno da me prati, jer možda će nekom borcu biti više potreban, jer nas je ostalo malo u vodu.

Moram se vratiti preko puta i preskočiti redinu, a znam da bi me Nijemac iz »šarca« mogao pogoditi. Svaka minuta čekanja izgledala mi je duga kao godina. Bol u glavi počeo se pojačavati. Obuzima me drhtavica i dosta mi je hladno. Ne znam što da radim pošto su oko mene počele padati i granate. Donio sam odluku da brzim korakom proletim preko puta pa što bude. U tom trenutku opazim kako na onaj bunker ponovno partizani napadaju i sve se dimi oko bunkera. Potrčim preko puta i skačem preko živice. Rafal iz »šarca« zakasnio je za dio sekunde i skokom sam se već našao s druge strane redine gdje nema više opasnosti.

Spuštam se prema jednoj ovećoj kamenoj kući gdje nalazim neke naše rukovodiocce meni nepoznate. Savjetuju mi da požurim pokazujući mi pravac kretanja prema previjalištu. Putem su me pratile eksplozije topovskih granata. Jedna se rasprsnula dosta blizu mene i ne znam kako ponovno nisam bio ranjen. U susret meni išao je jedan partizan vodeći mazgu natovarenu kazanima. Kada je došao bliže prepoznam Petra Luketina pok. Grge iz 1. bataljona naše brigade, mog komšiju iz Kaštel-Sućurca. Nije me odmah prepoznao, vjerojatno zbog toga što sam bio sav krvav, a osobito glava, jer mi je još preko zavoja rana malo krvarila. On mi je objasnio gdje se nalazi previjalište, a ja njemu gdje je položaj naših jedinica. Odmah sam zaključio da su ono napadali borci iz našeg 1. bataljona koji su dva puta pokušali uništiti betonski bunker.

U previjalištu kada su me ponovno počeli previjati više nisam znao za sebe. Osvijestivši se vidim sebe na operacionom stolu u bolnici, u Kraljevici. Čujem kako liječnik govori: »Evo još jedan mali geler« i stavlja ga na jedno staklo. Zatim mi ponovno uvlači gazu pod kožu glave. Tada me je dosta boljelo ali sam izdržao bol, Ne znam da li su mi dali neko sredstvo za ublažavanje bolova, ali

u krevetu sam odmah zaspao i prespavao mirno cijelu noć. Ujutro u sobu dođe jedna djevojčica (zapamtio sam da se zvala Vilma Deper) koja me upitala da li mi nešto treba. Kasnije mi od svoje kuće donese mlijeka.

Cim sam se osjetio bolje, zatražio sam da me puste u jedinicu. Po preporuci liječnika morao sam nositi zavoj na glavi. Jedinicu sam našao u mjestu San Grado, kod mosta na Soči.

## NAŠA ZAVRŠNA OFANZIVA

*Zoran*

*Kovačev*

Poslije odmora i reorganizacije u Obrovcu i okolnim selima Prva dalmatinska proleterska brigada uputila se prema Lici. Pred sam polazak naređeno je da svi odlikovani prikače ordene i medalje na grudi. Obrazloženje nije bilo potrebno. Znali smo da hrabrost i odanost treba stalno potvrđivati.

Gračac nas je dočekao gohom zidovima spaljenih kuća koji strše u noći kao da vape za osvetom. Na Velikoj Popini, gdje se prenoćilo, postrojenoj brigadi govorio je Augustin Jukić, komesar brigade, upoznavajući borce s predstojećim zadatkom: »Poslije oslobođenja Dalmacije i Hercegovine na redu je Lika, nad čijim stanovništvom su ustaše, četnici i njihovi gospodari okrvavili ruke do lakata...« Dok prolazimo kroz izgorjela i opustošena sela susrećemo ispaćena ali vedra hca. Djeca u razdrtim opancima i pohabanoj odjeći, šljapkaju po bljuzgavici pozdravljajući promrzlom stisnutom šakom i osmijehom: »Druže, imaš li olovku?« U ustaničkom Srbu vakciniranje. Pokraj puta stoje sanitethje, kolona malo uspori, uštrca ti cjepivo ubodom u nadlakticu i požuriš da ne prekineš kolonu.

Ujutro, 20. ožujka 1945. poshje artiljerijske pripreme, počeo je naš napad uz podršku tenkova na razmaku od Donjeg Lapca do Nebljusa. Izohrani i manji neprijateljski položaji brzo su likvidirani. Streljački stroj je tako brzo napredovao da su se Ivo Perkušić, Božo Milina, Krešo Zivković i drugi vezisti našli u neprilici, jer takvom brzinom nisu mogli rastezati telefonske linije. Najžešći otpor fašisti su pružili na Mamcu. U jurišu na utvrđeni čvor ra-

njeni su, među ostalim i Mirko Vojvodić, pomoćnik komesara i Ivan Krivo, zamjenik komandira 2. čete. Jedan naš tenk pogoden je u gusjenicu, koja se odmotala, dok je druga orala kružnu brazdu. Bilo je neshvatljivo kako se po našim redovima rasprskavaju topovska tanad, a neprijateljska baterija koju vidimo u šljiviku ne otvara vatru i njena posluga stoji nepomično. Ubrzo smo otkrili da je to samo maketa topova s »posadom« od lutaka u naravnoj veličini. Služila je kao varka, a prava baterija se nalazila iza brežuljka. Žilavi otpor na Mamcu ipak je likvidiran u toku popodneva. Švabe, ustaše i domobrani u bijegu su ostavili haubice, konje, opremu i ranjene. Među zarobljenim bilo ih je dosta koji su na njemačkom i na našem jeziku plašljivo i bezobrazno izjavljivali: »Ja nisam pucao«. Ali, tko da im vjeruje!

Raskvašenim padinama Plješevice naše kolone išle su prema selu Nebljusi, koje je uz pomoć tenkova palo u naše ruke drugog dana borbe. Širio se dim i miris paljevine sa zgarišta koje su ostavili zločinci. Nastavljamo marš drumom, mjestimično posijanim nagaznim minama. Zuri se pa mineri ne stižu da pronađu i uklone baš svaku minu. Pod točkovima jednog kamiona eksplodirala je protutenkowska mina, a druga je raznijela pretovarenu zaprežnu dvokolicu čete za vezu, pa tako pogibe i Ivan Botušić, komandir prateće čete 2. bataljona.

Po izlomljenom, strmom i pošumljenom zemljištu jedinice brigade zajedno sa borbenim vozilima 1. tenkovske brigade iznenada su se pojavljivale tamo gdje ih je neprijatelj najmanje očekivao. Tako je u sadejstvu s 11. dalmatinskom brigadom razbijeno niz dobro utvrđenih i zagriženo branjenih položaja. Prvi bataljon pratio je snijeg kroz šumu s namjerom da obuhvati jednu neprijateljsku otpornu točku. Neočekivano pred našom kolonom stvori se grupa hitlerovaca koja je grabila prema Bihaću, nakon što je razbijena regimenta kojoj je pripadala. Ilija Zarić, pomoćnik komesara prateće čete naglo viknu: »Halt!« Iznenađene Švabe nas zagledaše. Božo Kodžoman, kurir, opali i obori jednog, a ostali se dadoše u bijeg. Ljut što se naši nisu bolje snašli, Đuro Kotoraš, komandant bataljona, uputi jedan vod u potjeru za Švabama, ali tko bi ih našao po šumi.

Slijedio je napad na uporište u selu Zavalje. Da se ne bi gubilo vrijeme čekanjem tenkova, 1. bataljon je oko jedan sat po-



slije ponoći izvršio napad bez tenkova. Borci su se neopaženo približili neprijateljskom šancu i uspjeli da pružnim minama naprave otvore u žičanim preprekama, ali osvijetljeni raketama, uraganskom vatrom bili su prikovani za zemlju. U međuvremenu vodnik Jerko Crljen samoinicijativno je poveo svoje momke iza leđa neprijatelja. Tiho i smjelo uvukli su se u protivnički borbeni raspored, raspahli ručnim bombama i dugim rafalima likvidiravši dva bunkera i sve živo u rovu koji ih je povezivao. Tridesetak je fašista zarobljeno, a ostali ošamućeni bježali su prema selu Zegaru, gonjeni našim četama i tutnjavom tenkova koji su tek pristizali. Radost nam udvostruči susret s kordunaškom jedinicom (IV udarnog korpusa).

Oko podne 24. ožujka podrškom brigadne čete minobacača kojom je komandirao Ninić upadamo u Zegar. Gomile municije pedantno složene u voćnjacima pripremljene za »šprengovanje«. Nešto dalje od nas jedna kamara municije odletila u zrak. Nitko nije povrijeđen iako smo osjetih jak pritisak na ušne bubnjiće. Trčimo da što prije izađemo iz tog vrućeg prostora i usput kidamo kablove da nas ne bi zahvatila nova eksplozija. Lijevo od puta ugledasmo prostrano groblje u kome su besprijeckorno postrojena zakopana trupla njemačkih zavojevača. Tu su sahranjivani od 1941. godine do danas. Želja da takvu sudbinu dožive svi agresori bila je i podsticaj da i naša Prva dalmatinska tome još više doprinese.

Pred Bihaćem u jednoj rupi gdje se kopao pijesak prinuđeno je na predaju više od dvadeset Švaba. Goneći neprijatelja u stopu, naše čete izbijaju na ivicu grada. Vodi se borba za svaku zgradu, avliju i sokak. Poshje podne okupatorski vojnici i njihove sluge nagruše prema mostu da se dočepaju desne obale Une. Stupovi crnog dima i prašine, na ulicama hrpe cigala i maltera a na njima poneka fašistička lešina s oružjem u ruci. Jurišni vod Gire Čarije nastupa glavnom ulicom. Mještani upozoravaju da je u kuli zatvoreno mnogo naših ljudi. Kula je zauzeta navečer, a zatočeni rodoljubi oslobođeni. Tenkovi, »blinde« (tako smo onda zvali oklopne automobile) i pješaci žurili su k mostu s nadom da ga zauzmu neoštećena. Na prilazu mostu poginu Ivo Radić, vodni delegat, Ante Vuletin koga smo zvali Papak i puškomitraljezac Čaturica. Naša blinda, otvarajući vatru, jurnu preko mosta. Već kad smo povjerovali da će ovladati ovom stranom obale, blinda je planula

pogođena. Cim je slijedeći oklopni automobil stigao do sredine mosta, zaglušna eksplozija potresla je okolinu. Kroz dim se nazirao most prekinut u dužini od oko 5 metara, a ispod, u matici rijeke ležala je blindu sa svojom hrabrom posadom. Na ruševini neka-dašnje čuprije ostali su goli iskrivljeni željezni nosači.

Sutradan ujutro Paško Škubonja, komandir 1. čete, naredio je da se jedan vod prebaci na drugu obalu. Jedan po jedan borac verao se po šini koja se klatila. Među njima je i Aleksa Russo, pomoćnik komesara čete i Ante Capeta, pomoćnik komesara bataljona. Tako se usred bijela dana prebacilo 17 proletera. Dalje prebacivanje bilo je onemogućeno pojačanom koncentričnom paljbom fašista. Rafalima s prozora, iz potkrovlja izrešetanih kuća, s kule i uzvišenih dijelova lijeve obale naši su nastojali olakšati položaj drugova koji su se borili na tankom mostobranu. Gađali su i naši tenkovi i minobacači. Kad se spustila noć nekoliko prašnjavih i umornih boraca vratilo se puzeći preko one iste šine. Trojica su bili u ranama. Uzbudeno su izvijestili da je ostatak drugova sa Capetom i Russom opkoljen u kući na početku ulice.

Na ovostranoj obali zavladała je zabrinutost: kako pomoći hrabrim drugovima. Pokušaj inženjerijskog bataljona Tenkovske brigade da tokom noći popravi porušeni most nije bio izvodljiv, jer bi se pod ubitačnom mitraljeskom vatrom na malom prostoru našlo oko 60 inženjeraca.

Kroz podrumsko prozorče zgrade domaćin nam pruža lončić toplog napitka. Bišćani odvažno podnose borbu koja bijesni. Nije im prvi put da su sa svojom vojskom. Njihov je grad bio sjedište Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta KPJ i AVNOJ-a. Radosno dočekuju oslobodioce i pored požara koji guta njihova dobra. Neizvjesnost o situaciji kod grupe na desnoj obali bila je sve nepodnošljivija. Odjednom, mostom se kroz tamu približavala silhueta ljuljajući se u hodu. Prepoznali smo ga tek kad je progovorio: »Drugovi, dajte mi vode, žedan sam«. Bio je to Aleksa, moker i iscrpljen. »Capeta je zagazio u rijeku. Ne znam da li umije plivati. Požurite!« Ilija Zarić i ja potrčismo lijevom obalom nizvodno. Gledamo pažljivo, očima pretražujemo valoviti tok Une i njene obrasle obale, ali nikakvog znaka ni traga.

Kad se malo smirio, Aleksa je isprekidano i nesređeno pričao o dramatičnoj borbi sedmorice opkoljenih proletera. Oko kuće,

Nijemaca je bilo kao pljeve. Iznosio je kako su odbijali bjelomučne nasrtae, kako se kuća tresla od tromblonskih bombi, a mitraljeski rafali zapljuskivali su prozore i vrata. Poslije nekoliko pokušaja Švabe su zauzeli prizemlje. Borba se vodila za svaku stepenicu, za kat i tavan. Naši su ih protunapadima vraćali natrag. Borili su se i ranjeni drugovi. Nijemci su tukli nasumce odozdo u plafon. Naši su morali štedjeti municiju, ali su mnogi fašisti ipak platili glavom. U suton od naših su samo trojica ostala sposobna za borbu. Borčić je bio zauzeo položaj na krovu, a poshje je između crijepova procurila njegova krv. Kad je zamračilo Nijemci su se povukli iz kuće, a to su zatišje Aleksa i Capeta iskoristili da se izvuku prema mostu. Capeta se nije uspio spasiti.

Naredne noći prebacio se 3. i 4. i jurišni vod 1. bataljona gumenim čamcima na desnu obalu oko 400 metara uzvodno od porušenog mosta. Već do zore zajedno s kordunaškim i krajiškim jedinicama neprijatelj je zbijen oko bolnice, željezničke stanice i gimnazije.

Tokom dana prešla je na desnu obalu i glavina 1. bataljona. Kad su se približili poznatom im mostu, u obližnjoj kući gdje je prethodne noći bila opkoljena grupa naših boraca našli su samo dvojicu živih. Obruč oko neprijatelja u istočnom dijelu grada bio je zatvoren. U međuvremenu su neprijatelju stigla pojačanja iz nekoliko pravaca i deblokirala okružene snage. Pred nadmoćnim pritiskom naše su se jedinice morale povući. Tada se na lijevom krilu 1. bataljona nalazio Ante Anterić sa svojim vodom. Pri povlačenju nije se mogao izbjeći brisani prostor. Jedan je mitraljezac poginuo pretrčavajući čistinu. Nezadovoljan povlačenjem, impulzivni je Anterić izgrdio Sergija Grubišića i ostale borce zbog sporog izvlačenja iz opasne zone. Dan se bližio kraju. Išlo se uzvodno samom strminom riječne obale i gumenim čamcima prevezeni su na hjevu obalu.

Narednog dana ostale jedinice 26. divizije i 4. korpusa dokrajčile su borbu za Bihać. Prva dalmatinska je krenula prema Udbini. Mnogi borci jašu na zaplijenjenim biciklima. Oslobođilačka ofanziva se nastavlja. Poshje oslobođenja Gospića vrletima Velebita okupatorske i kvislinške formacije gonjene su preko Kosinja, Krasnog i Oltave. Izbacili smo ih i iz Jurjeva. Brigada je sudjelovala u oslobođenju otoka Krka odakle se prebacila u Crikvenicu.

Dok nas tenkovi i oklopni automobili pretječu cestom preko Grobničkog polja, na njihovim bokovima čitamo parole »Istra je naša«, »Za Trst«, »Tuđe nećemo, svoje ne damo«. Jučer sam u Crikvenici na jednom bijelom zidu ugljenom nacrtao šematski našu zapadnu granicu s Istrom i Slovenskim primorjem i uz to moju prateću četu podsjetio na govor koji nam je Vrhovni komandant održao na Visu pred postrojenom brigadom, kada je, između ostalog, rekao: »Naš narod se borio za svoju slobodu, za svoju nezavisnost, za bolju i srećniju budućnost, ali on se bori i za oslobođenje one naše braće koja su decenijama stenjala pod tuđinskim jaromom. To je želja svih nas, to je želja svih njih tamo«.

Približavamo se staroj jugoslavensko-talijanskoj granici. Jedan naš top naišao je na protutenkovsku minu od čije eksplozije pogibe nekoliko naših, među kojima i dva iz čete za vezu: Vice Srzić iz Zivogošća i Frane Matulić iz Brača. Po pošumljenim glavicama stupovi s urezanim znakovima »J-I 1920«. Iza njih redovi zardale bodljikave žice a nešto podalje betonski bunker koji je izradila Mussolinijeva država. U blizini prizemna kuća bez krova, koja je nekad bila karaula graničarima i carinicima. Obuzima nas uzbuđenje i ne skrivamo ponos što je baš nama pripalo da umjetnu rapalsku granicu pregazimo i rušeći je da ostvarimo zajednički vjekovni san Istrana, Primoraca i svih naših naroda o priključenju ovih krajeva majci — domovini. Sjetih se u tom času i Nazorova »Velog Jože«, i zbirke pjesama R. K. Jeretova »Pozdrav istarskog Hrvata«, i čakavskih stihova Mate Balote »Dragi kamen«, i Vladimira Gortana i drugih antifašista Istre i Slovenskog primorja, i konačno Odluka ZAVNOH-a i AVNOJ-a o priključenju Istre i Rijeke Hrvatskoj i Jugoslaviji.

U susret nam nailazi kolona ranjenika koje nose ili voze u zaprežnim kolima. To su drugovi iz 13. primorsko-goranske divizije koja već par dana vodi borbu oko Klane. Brzo smjenjujemo dijelove ove divizije. Neposredno pred neprijateljskim položajem vrše se pripreme za napad. Sutradan, 24. travnja čim je svanulo sumorno, olovno sivo, magleno i kišovito jutro uslijedio je naš napad preko ispresijecanog, krševitog i pošumljenog zemljišta. Potpomognut artiljerijskom vatrom streljački stroj se pomiče korak

po korak, pretrčavajući od kamena do žbuna, potiskuje Švabe prema Klani. Napredovalo se sporo, ali uporno, bez obzira na rane i onesposobljene drugove. Tako je to išlo sve do popodneva, ali onda uslijedi njemački snažni protunapad uz strahovitu paljbu. To nas prisili da se nešto povučemo na pogodniji teren, odakle se nismo dali maknuti. Borba nije prestala do mraka, neprijatelj nije mogao prodrijeti dalje, a ni mi nismo mogli njega odbaciti. Dolaskom noći neprijateljski i naši pokreti su jenjavali, pucnjava se stišavala. Ekonomi su donijeli hranu, vršila se popuna municijom i priprema za sutrašnje okršaje. Starješine upozoravaju na budnost i opreznost od mogućeg iznenađenja.

I tako je trajalo svih narednih desetak dana. Juriši po danu, u svanuća i u sumrake, pa i po noći. Čas napadaš, čas se braniš. Koristi se magla da bi se bombaši prikrah neprijateljskoj vatrenoj točki. Sve je veći broj izbačenih iz stroja, a ranjene treba iznijeti i poginule zakopati. Stari Mate Rupiće, koji je uvijek nosio sanitetska nosila, ima pune ruke posla. Od nespavanja očni kapci se samovoljno zatvaraju i artiljerijska grmljavina kao da svira uspavanku. Zbog čestog premještanja borbenog poretka vezisti neprekidno prostiru i skupljaju telefonske linije. Granata je prekinula liniju pa Ante Jukić sa drugovima skače da spoji krajeve pokidane žice na brisanom prostoru izloženom mitraljeskoj vatri. Po padinama uzvišenja zvanog Piramida ključa od bliskih okršaja i kroz borbenu jeku i prasak bombi čuju se uzvici: »Naprijed proleterii!«, na što odgovaraju povici »Forverc« i dugi brzi rafah. Vodnik Marko Bakula javlja s hjevog krila da nema veze sa susjednom jedinicom. Uskoro Dušan Pandža, zamjenik komandanta bataljona prenosi naređenje da se čete povuku za 200 metara.

Koristeći maglu i pošumljenost lukave Švabe ubacuju manje grupe na naše bokove i u međuprostore. Ali, naši su budni i većina tih grupa biva uništena. Međutim, jedna takva ubačena patrola ubila je Ivu Vodopiju, kurira izviđačke čete.

Vod Mate Ševerdije povučen je u rezervu, pa su se promrzli momci šćućurili u kamenjaru, a on ih uspijeva nasmijati pričom kako mu je otac tu bhzu na Pijavi ratovao po štelunzima i dekunzima u prvom svjetskom ratu.

Neke detonacije neobično su jake i s velikom razornom moći. Komandir Marko Skejo našao je poshje jedne eksplozije stabili-

zator projektila. »To je, družo moj, mina bacača od 120 milimetara. S takvom se još nismo sretali« — kaže. Danima već bitka ne jenjava. Jurišni vod 1. bataljona izbačen je iz stroja. Oduševljenje je zavlдалo kad se čulo brektanje motora i škripa gusjenica naših tenkova. Streljački vodovi gotovo spontano se digoše u nastupanju zajedno sa čeličnim grdosijama. Na žalost, tenkovi su se mogli kretati jedino uskim šumskim putem pa su bili pogodna meta za njemačke »pancer-fauste«. Zbog toga ubrzo stiže naređenje da se tenkovi povuku. U okršajima na staroj granici svoje živote su, među ostalim, položili i borci: Petar Petrić iz Splita, Vicko Rožić iz Trogira, Ivan Botić iz Labina (Trogir), šime Bebić iz Opuzena, Ivan Bekavac iz Sestanovca.

Usprkos znatno proriđenim redovima i činjenici da su i posade bataljonskih minobacača u streljačkom stroju, javljaju iz Štaba da nema smjene, ni popune i da se mora izdržati. Primjer starješina i komunista u ovakvoj situaciji bio je nezamjenjiv način podstreka. Ranjene i poginule puškomitraljesce zamjenjuju rukovodioci četa i vodova: Nikola Rade, Ante Bačinić, Ciro Carija, Kaja Pavković, Ante Anterić, Aleksa Russo, Mirko Vojvodić, Jerko Crljen, Uglješa Baranović, Tonči Ercegović i drugi. Zbog toga mnogi i ginu. Smrtno je pogođen Paško Rakić, komandir čete kome je grudi krasio Orden za hrabrost. Vodni delegat Ivan Buratović preživio je Neretvu i Sutjesku, a poginuo pred oslobođenjem. Majka ga je posjetila pred početak ofanzive. Dok su nosili ranjenog Lovru Grujića, četnog komesara, topovsko tane je usmrtilo Lovru i onesposobilo nosioce. Ranjeni su vodnici i politički delegati vodova: Marko Bakula, Zvonko Stipanov, Marin Šeparović, Ivan Kapov, Stanislav Brajković, Ivan Krivo..., partijski rukovodilac Trećeg bataljona Andrija Uvodić i mnogi drugi.

Jedan puškomitraljezac čupao je zubima metak koji mu se usadio u podlakticu, da ne bi morao ići u previjalište. Posada teške »brede« Marin Marjanović, Hamid Đuzelić i Pavle Sila odbili su ručnim bombama Švabe kad su pokušali zauzeti njihov položaj. Ilija Zarić, sekretar bataljonskog partijskog biroa saopći mi kako se preko zarobljenika i zaplijenjenih dokumenata saznalo da je pred nama krupna koncentracija okupatorskih snaga koje imaju namjeru da se preko nas probiju prema sjeveru u nadi da

će se dohvatiti Austrije. A možda se tako žilavo drže da bi dočekah savezničke trupe da im se predaju.

Jedna bolničarka moh me da joj posudim tri konja, jer nema tko nositi ranjenike. Nećkam se. Stalno manevriramo, pa su konji neophodni za često prebacivanje municije i teškog oružja. Drugarica je uporna: »Zar je, druže komesaru, važnija municija nego ranjeni drugovi!« Popuštam uz njeno obećanje da će konje vratiti odmah. Konji, međutim, nisu vraćeni i zbog toga trpim oštar prijekor Đure Kotoraša, komandanta bataljona, ali intimno ne osjećam krivnju.

Maglu i kišu zamijenih su susnježica, bijele pahuljice snijega i kratka razdoblja zubatog sunca. Hladno je a već se približava Prvi maj. Po par drugova povučeno je iz četa radi pripreme brigadne prvomajske priredbe u Potkilavcu. Nije nam pravo što nam se i tako još više smanjuje već znatno prorijedeno brojno stanje, ali, »valjda oni u štabu znaju što rade«.

Uoči Prvog maja u jednom jurišu pogiboše dva Sphćanina: Krnjčević i Nikša Grubišić. Za Nikšinu smrt saznao je mlađi mu brat Sergije i uz pomoć drugarice Ruže Vučak, referenta saniteta bataljona, sahranio ga je u plitku raku odmah pozadi položaja. A navečer dobio je Sergije zadatak da sa Šimom Županovićem na brdu iznad našeg rasporeda zapali prvomajske krijesove. Dugo su se zadržali dok se rasplamsalo mokro granje, pa su bili zgodan cilj neprijatelju, ali od svog posla nisu odustajali dok se vatra nije razgorjela, bez obzira na fijukanje tanadi.

Na sam Praznik rada naređeno je da točno u podne svatko iz svog oružja ispah na uočene ciljeve po jedan okvir municije. Odjeknule su istodobno i gromoglasno salve u čast pobjedonosnog maja. Poshje uspješno odbivenih napada, zauzet je obrambeni raspored, a aktivnost je neprijatelja jenjavala. Narednog dana u popodnevrim satima čitamo vijesti umnožene na geštetneru ispisane velikim slovima da su snage Jugoslavenske armije ušle u Trst. Iznenadenje je toliko da se u prvi mah ne može ni shvatiti tu novost, ali tohko prijatnu da je odmah prihvatiš. Uz radostan osmijeh prenosi se taj listić od ruke do ruke, od zaklona do zaklona. Javlja se pomalo i pritajena zavist što se mi ovdje do iznemoglosti rvamo već osam dana i besanih noći, a ipak radost na ulicama Trsta nismo doživjeli.

Nakon dosta mirno i budno provedene noći smijenila nas je neka jedinica, a mi preko Zeleznih Vrata prema Zabiću. U predahu kratki sastanci komunista po četama da se dogovore o popuni »upraznjenih« mjesta desetara i vodnika, te o prihvatu novodošlih drugova. Kako mi reče Zarić, brojno stanje 1. bataljona od oko 600 ljudi koji su krenuli iz Obrovca, spalo je na svega 120 potpuno zdravih i sposobnih. Prijem novih drugova, uglavnom Albanaca iz Makedonije, koji su mahom u opancima, sa bijelim kečama na glavi i u folklornoj odjeći, vrši se uglavnom po broju, jer nema vremena da se sređuju poimenični spiskovi. Hvata se noć. Gusta pomrčina. Orijentiramo se uglavnom po bljeskovima djelujućih oružja. Kolona se kida. Padaju konji. S neprijateljem se sudaramo sjeverno od drumca Ilirska Bistrica — Rijeka. Novi borci plaćaju danak borbenom neiskustvu. Među ostalim pogibe Vesel Đurmišević, Aiz i Šeik Ahmetović iz Štipa. Kad se razdanilo iznenadna vatra iza naših leđa. Poginu jedan Slovenac, kurir Štaba bataljona i još jedan borac. Ustanovljava se da su to dijelovi naše 13. divizije: »-Ne pucaj, naši smo, partizani!«

Žurno se prebacujemo na visove iznad Ilirske Bistrice, kamo je neprijatelj usmjerio glavne snage da bi se probio iz obruča u koji ga je zatvorila naša IV armija. Pored kolone moje čete nailazi Bogomil Roje iz propagandnog odsjeka brigade i usput mi kazuje da su Rusi već u Berlinu i da će za dan-dva »-Hitler kaput«. Odmah to prenosim duž kolone koja se uskoro razvija u borbeni poredak. Prema horizontu ugledasmo kako padinom jedne kose ispred nas nastupa red zelenih uniformi pod kacigama. Naši požuriše s druge strane prema grebenu kose. Međutim, Švabe stigoše na vrh nekoliko sekundi ranije i naši su bili potisnuti. Vaso Đapić, komandant brigade i Josip Stipetić Bočenko komesar bataljona, dozvaše komandira Božu Romca i strogo ga ukoriše zbog toga. Uvrijedi se Božo i onako razljućen napuni torbicu bombi, uzme s sobom jednog odličnog mitraljesca s pomoćnikom, pozove četu da ga slijedi i kosa je bila kao kosom za čas pokošena. Odmah je uslijedilo i usmeno priznanje komandiru Boži i njegovoj četi. Munjevitim naletima zauzeto je još nekoliko uzvišenja. Borac Ženko Zejnedi, rodом iz sela Zajas (Makedonija) iznenada se našao pred pušcanom cijevi Nijemca koji se sklonio iza jednog stabla. Ženko opali, ali ne pogodi Švabu koji neočekivano baci pušku i digne



ruke u znak predaje. Zenkovim bosim nogama dobro su došle zarobljenikove cipele.

S našeg položaja pucao je pogled na dolinu duž koje se bjelasa cesta opterećena kolonama pješadije koja se vrzma u neredu, motornim vozilima što uglavnom stoje, komorom, konjima. Svjetluca oružje i druga metalna oprema, a naša kanonada odzvanja po toj gomili, pojačavajući metež. Izgleda da ni mrav ne može proći kroz tjesnac na koji su se Nijemci ustremili. Nema vremena za uživanje u toj slici. Komandir Nikola Rade nastoji uhvatiti vezu sa susjednom jedinicom, bacačlije užurbano rade, naša patrola se u šumi sukobljava s hitlerovcima.

Tokom 6. svibnja dolaze jedinice 7. banijske divizije da nas smijene. Naša brigada maršira za Sent Peter na Krasu, u rezervu. Smještamo se u kuće po okolnim zaseocima na toliko priželjkivani odmor. Bez večere, jer komora nije stigla. Ujutro primam dežurstvo u bataljonu. Uskoro stiže kamion pun mesnih konzervi i njemačkih četvrtastih hljebova na kojima je utisnut datum. Vozači vele da su stigli iz Trsta. Komordžija još nema i meni pada u dio da podijelim prispjelu suhu hranu. Tek što sam to završio moram uredovati između dva borca koji se posvađase oko jednog para čarapa.

Poslije podne odjeknu rafal u blizini. Zatim drugi. Istrčim da vidim što je. Da se Švabe nisu ovamo provukle? Pitam o čemu se radi, a s prozora mi se smiju mangupi. Iz druge kuće opet pucnjevi. Vičem: »Ne troši municiju bez potrebe, ne uznemiravaj!« A onda me šeretski pitaju: »Zar ne znaš da je završio rat?« Ja uozbiljen u uloži dežurnog oficira: »Ne zezaj!« Uvjeravaju me da se čulo na radio-vijestima da je kapitulirala Njemačka. Potrčim u štab bataljona i nađem ih u veselom raspoloženju. Primam naređenje da postrojim bataljon i da ga privedem pred štab brigade. To mi teže polazi za rukom, jer borci su zauzeti pričom i mislima o nekoj minuloj borbi, veselo se komentiraju nedavni događaji, sjećaju se suboraca palih na poprištima Bosne, Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore, jadranskih otoka, Like i najzad Slovenskog primorja. Neko je zamišljen, možda zbog obitelji. Razgovara se o mirnoj i boljoj sutrašnjici. Neki pjevaju. Imam dojam da je vijest o Hitlerovoj kapitulaciji primljena bez ushićenja, kao obična novost koja ne može potisnuti utiske iz posljednjih bitaka, jer je slom fašizma bio

očigledan i očekivan. Nemam snage **da** ih prekidam i da zavodim krutu disciplinu, da strogo opominjem tu razdraganu čeljad koja je svoju mladost poklonila sreći svojih pokoljenja. Ipak uspijevam nekako srediti stroj i predajem raport komandantu Kotorašu, a zatim: »Na desno, napred marš!« Marševski poredak nije uzoran, korak nije čvrst i usklađen. Još se momci nisu dobro odmorili, nije bilo vremena da se obriju i dotjeraju odjeću. Ima ih sa zavojima na glavi i ruci, pocijepanih šinjela, neki šepaju. Masa vojničkih uniformi prošarana je civilnim odijelima onih što stigoše prije pet dana, a nije ih se uspjelo »vojnizirati« zaplijenjenom odjećom i obućom.

Već se smrkavalo kad su se u voćnjaku jedinice brigade postrojile u četverokut. Na jedno drvo obješen je fenjer koji je žmirkavo obasjavao samo članove štaba. Zavladao je tajac. Augustin Jukić, komesar brigade govorio je uzbuđeno: »...jutros je položio oružje 97. njemački korpus i 188. brdska divizija protiv kojih smo se tukli krvavo 13 dana i noći. Mi se tome neizmjereno radujemo, iako nismo imali sreću da se baš nama predaju. Jedinice 4. korpusa koje su nas smijenile zarobile su oko 16.000 njemačkih vojnika sa nekoliko generala i cjelokupnim naoružanjem i tehnikom... Najviše će vas obradovati vijest da je Vrhovna komanda hitlerovske Njemačke prihvatila bezuvjetnu kapitulaciju na svim frontovima...« Oduševljeno i zanosno klicanje Titu, slobodi, Partiji, jedinstvu, saveznicima ... prekidalo je govornika. A onda, jedan od ratnika nije mogao izdržati da ne opali pobjednički rafal u nebo, što prihvatiše i ostali, pa se to pretvorilo u zaglušni plotun, koji se prolamao i osvijetljavao proljetnu noć. U tom deliriju nepotrebno je ranjen jedan drug koga je odmah previla Vera Ivanišević, bataljonski referent saniteta.

Narednog dana na željezničkoj stanici Pivka očekujemo ukrcaj u vlak. Putem prolazi nepregledna tamnozeleno pokunjena zarobljenička kolona u četveroredima. Utučenost i očaj, ali i srdžba i mržnja izbijaju iz njihovih unezvjerenih pogleda. Ružne grimase stisnutih vilica. Ti zarobljenici u trenutku vojnčkog kraha nisu se dali fotografirati. Saginjali su se, rukom zaklanjali lice i okretali leđa našem fotografu.

Za dva dana, što vlakom, što pješke stiglo se u Tržič (Monfalcone). Usput nas dočekuju slavaluci i natpisi na kućama i plotovima

»Tukaj je Jugoslavija«. »Naj živi tovariš Tito«. »Tukaj smo Sloven-  
ci«. Da bismo ostavili što bolji utisak Vitomir Vrdoljak, zamjenik  
komandanta bataljona dobio je nalog da izdvoji iz kolone sve borce  
koji nisu dolično odjeveni i da ih navečer transportira u grad. Tako  
smo u Tržič umarširali, ostavljajući najbolji vojnički izgled. Pono-  
sito uzdignutih glava, trudili smo se da koračamo otesito i skladno  
dok nam je stanovništvo mahalo sa pločnika, a sa prozora vijorile  
crvene zastave, jugoslavenske, slovenske i talijanske trobojke s pe-  
tokrakom. Stigli smo do naše etničke granice na Soči i smjestili se  
u Ronchi, varošicu iz koje je 1920. D'Annunzio počeo svoj interven-  
cionistački marš na Rijeku.

Susrećemo se sa savezničkim novozelandskim trupama. Cijevi  
njihovih topova i tenkova uperene su prema istoku, tamo gdje ne-  
ma više okupatora, tamo gdje je slobodan narod. Njihovi oficiri ne  
gledaju nas baš ljubazno. Rat je završen, ali borba za očuvanje  
slobode jugoslavenskih naroda nastavlja se.

## S A D R Ź A J

|                                                                                        |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| PREDGOVOR: <i>Redakcijski odbor</i> . . . . .                                          | 5   |
| U TITOVOJ KOLONI: <i>Ante Kronja</i> . . . . .                                         | 7   |
| PRVI DALMATINSKI UDARNI BATALJON: <i>Ilija Zarić</i> . . . . .                         | 12  |
| 2ETVA NA DINARI: <i>Ante Njegovan</i> . . . . .                                        | 25  |
| KAKO SMO UČILI RATOVATI: <i>Dušan Jelovac</i> . . . . .                                | 31  |
| POČETNA DEJSTVA BRIGADE: <i>Dimitrije Vojvodić Zeko</i> . . . . .                      | 41  |
| S BATALJONOM »TADIJA ANUSIČ«: <i>Marin Matijaš</i> . . . . .                           | 56  |
| GLAZBARI U STROJU BRIGADE I DIVIZIJE: <i>Ivo Bogavčić i Ivan Uvodić Ciko</i> . . . . . | 65  |
| U POLITODELU: <i>Paško Romac</i> . . . . .                                             | 73  |
| BOSI NA POLOŽAJU, MARSU I JURIŠU: <i>Ante Živković</i> . . . . .                       | 77  |
| BORBA ZA JAJCE: <i>Branko Bakotić</i> . . . . .                                        | 84  |
| PRVI PUT NA STRAZI: <i>Slavka Viđak-Vukojević</i> . . . . .                            | 91  |
| NA LEDENOJ VRANIČI: <i>Zorka Spika-Crvelin</i> . . . . .                               | 94  |
| BATALJON »JOSIP JURCEVIC« U BICI ZA RANJENIKE: <i>Petar Radević</i> . . . . .          | 97  |
| PARTIJSKO-POLITIČKI RAD U BRIGADI: <i>Vlado Šćekić</i> . . . . .                       | 111 |
| SPISAK PARTIJSKOG ČLANSTVA: <i>Vlado Šćekić</i> . . . . .                              | 122 |
| U PRVIM BORBENIM REDOVIMA: <i>Bogdan Peko</i> . . . . .                                | 137 |
| DOŽIVLJAJI BRIGADNOG KURIRA: <i>Krsto Đerda</i> . . . . .                              | 142 |
| PREKO HLADNE LAŠVE: <i>Dragutin Crnogorac</i> . . . . .                                | 150 |
| USPOMENE IZ BATALJONA »JOSIP JURČEVIĆ-«: <i>Marko Mustapić</i> . . . . .               | 153 |
| GORANOVO »MRZIMO VAS«: <i>Ante Kronja Cenča</i> . . . . .                              | 158 |
| UMRO JE NA KONJU: <i>Ante Njegovan</i> . . . . .                                       | 161 |
| DOBROVOLJCI NA JAVORKU: <i>Ante Belas</i> . . . . .                                    | 165 |
| NA TARI: <i>Ivan Kocijančić</i> . . . . .                                              | 167 |
| SUSRET S GORANOM: <i>Svetozar Prijić</i> . . . . .                                     | 171 |
| U BRIGADNOJ INTENDANTURI: <i>Ante Vlahov</i> . . . . .                                 | 174 |

|                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------|-----|
| PRVOMAJSKO TAKMIČENJE: <i>Marin Matijaš.</i>                            | 180 |
| NAŠLE SMO SVOJ BATALJON: <i>Manja Domarvđžić-Reić</i>                   | 184 |
| ZIVI LANAC PREKO SUTJESKE: <i>Dragutin Crnogorac</i>                    | 189 |
| OD PIVE DO VRBNIČKIH KOLIBA: <i>Ante Rosandić</i>                       | 193 |
| NIKAD BLIŽE SMRTI: <i>Mira Radovanović.</i>                             | 201 |
| NEZABORAVNI KOMESAR STRKO: <i>Bogdan Stupar</i>                         | 209 |
| POSljednji OKRŠAJ NA TJENTISTU: <i>Gašpar Kaloper</i>                   | 216 |
| SVIJEST JACA OD GLADI I NOSTALGIJE: <i>Stevan Bjedov</i>                | 220 |
| KAKO SAM SE PROBIJAO SA TJENTISTA: <i>Ante Vlahov</i>                   | 231 |
| TRI DANA PORED MRTVOG DRUGA: <i>Anka Vrgoč</i>                          | 236 |
| NOĆ POD TRESKAVICOM: <i>Nevenka Miošić-Kundačina</i>                    | 241 |
| VRIJEDNA I NEUSTRAŠIVA SOJKA: <i>Mirko Dvornik</i>                      | 248 |
| POVRATAK IZ CRNE GORE: <i>Slauka Vidak-Vukojević</i>                    | 253 |
| OKO VRLIKE U LJETO 1943.: <i>Ante Uvodić.</i>                           | 256 |
| U OBRANI SPLITA: <i>Spiro Petričević.</i>                               | 262 |
| NA MARKEZINOJ GREDI: <i>Vaso Đapić.</i>                                 | 268 |
| MARGINAMA DNEVNIKA: <i>Miće Viličić.</i>                                | 274 |
| PRVA BORBA PREKO MORA: <i>Milica Culin-Kovačić</i>                      | 282 |
| JESENSKI DANI 1943. U TREĆEM BATALJONU: <i>Vice Gojak</i>               | 286 |
| BORBA NA PELJEŠCU I KORČULI: <i>Marin šiškov</i>                        | 291 |
| VESLAJUĆI S KORČULE NA SCEDRO: <i>Ante Pavlov Pavi'sin</i>              | 299 |
| ODJECI DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a MEĐU BORCIMA:<br><i>Zoran Kovačev.</i> | 304 |
| VEZISTI: <i>Ivo Perkušić.</i>                                           | 312 |
| ZAROBLJENIK DOKTOR KARLO: <i>Hrvoje Culić.</i>                          | 320 |
| MINOBACAČKA CETA: <i>Frane Franičević.</i>                              | 325 |
| NAJKRAĆI SASTANAK BATALJONSKOG BIROA: <i>Duje Dražin</i>                | 331 |
| NOGOMET U BRIGADI: <i>Jozo Matošić.</i>                                 | 334 |
| U KULTURNO-PROSVJETNOJ EKIPI BRIGADE: <i>Božo Alfirević</i>             | 344 |
| IZVIĐAČKA GRUPA NA ŠOLTI: <i>Rafael Kržanić.</i>                        | 351 |
| VICE I NJEGOVA ĐECA: <i>Vinko Dumić.</i>                                | 358 |
| SKOJEVSKE BILJEŠKE: <i>Petar Pivčević</i>                               | 363 |
| VIŠKO LJETO: <i>Zoran Kovačev.</i>                                      | 373 |
| BATALJON »ANTONIO GRAMSCHI«: <i>Đorđe Ilijić</i>                        | 390 |
| ZASJEDA NA PELJEŠCU: <i>Ante Ivanković Bojo.</i>                        | 397 |
| IZVIĐAČKI ZADATAK NA BIOKOVU I MOSORU: <i>Marin Stip-<br/>čević.</i>    | 400 |
| BORBA NA SUMARTINU: <i>Ante Belas</i>                                   | 406 |

|                                                                           |     |
|---------------------------------------------------------------------------|-----|
| RAZMINIRANJE OBALE U SUMARTINU: <i>Luka Roić</i> . . . .                  | 410 |
| SUBORCI IZ TREĆEG BATALJONA: <i>Željko Livić</i> . . . .                  | 412 |
| PREKO BRACA NA OBALU: <i>Duje Dražin.</i> . . . .                         | 420 |
| ZELJA ZAPEČAČENA ŽIVOTOM: <b>Krasna</b> Nola-Purišić . . . .              | 431 |
| SKOJEVKA IZ VRPOLJA: <i>Duje Dražin.</i> . . . .                          | 433 |
| NAPAD NA ZAVALJE: <i>Ante Bačinić.</i> . . . .                            | 440 |
| MINERI NA BIHAČU: <i>Ante Kljaković.</i> . . . .                          | 445 |
| NA DESNOJ OBALI UNE: <i>Marin Šiškov.</i> . . . .                         | 450 |
| ZAPISI DOPISNIKA S FRONTA: Sime Zupanomć . . . .                          | 453 |
| KAKO SAM DOŠAO DO FOTOGRAFIJE DRUGA TITA: <i>Marin Stipčević.</i> . . . . | 460 |
| KLANA: <i>Marin Šiškov.</i> . . . .                                       | 463 |
| NAŠA ZAVRŠNA OFANZIVA: <i>Zoran Kovačev.</i> . . . .                      | 470 |